

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
KOMUNIKOLOGIJA

**SARAJEVSKI PROCES I MEDIJI: UTJECAJ NA JAVNOST I
PROPAGANDA**

– magistarski rad –

Kandidat/kinja:

Rabija Arifović

Broj indeksa: 1062/II-K

Mentor:

prof. dr. Lejla Turčilo

Sarajevo, septembar 2022.

**FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA**
UNIVERZITET U SARAJEVU
MCMXLIX

KOMUNIKOLOGIJA

**SARAJEVSKI PROCES I MEDIJI: UTJECAJ NA JAVNOST I
PROPAGANDA**

- magistarski rad -

Kandidat/kinja:

Rabija Arifović

Broj indeksa: 1062/II-K

Mentor:

prof. dr. Lejla Turčilo

Sarajevo, septembar 2022.

SADRŽAJ:

Sažetak.....	4
1. Uvod	5
2. Metodološki okvir rada	6
2.1 Predmet i obrazloženje teme	6
2.2 Problem istraživanja	6
2.3 Ciljevi istraživanja	7
2.4 Hipoteza.....	7
2.5 Planirani doprinos teze teoriji i praksi.....	7
2.6 Metode	8
3. Utjecaj na javnost	9
3.1 Komunikacija i mediji.....	9
3.2 Javnost.....	13
3.3 Vlast.....	15
3.4 Mediji, javnost, vlast.....	16
4. Propaganda.....	17
4.1 Pravila propagande.....	20
5. Historijat Sarajevskog procesa	22
5.1 Detalji optužnice.....	23
6. Medijsko izvještavanje o Sarajevskom procesu	28
6.1 Medijsko izvještavanje prije suđenja	31
6.2 Oslobođenje	34
6.3 Drugi mediji u toku suđenja	38
7. Interpretacija rezultata.....	39
8. Osuđeni u Sarajevskom procesu o štampi	44
9. Intervju	46
9.1 Amila Kasumagić-Fočo.....	47
9.2 Džemal Latić	49
9.3 Interpretacija intervju.....	55
10. Završna razmatranja.....	57
Literatura:.....	59

Sažetak

Sarajevski proces muslimanskim intelektualcima 1983. godine bio je politički proces, u kojemu je osuđeno njih 13, a osim njih, u proces je bilo uključeno još oko 700 ljudi širom zemlje.

Proces je trebao poslužiti isključivo u političke svrhe partije, kako bi se zastrašili muslimani i ugušile njihove težnje da slobodnije izražavaju vjersko i nacionalno osjećanje.

Provedenim istraživanjem i uvidom u literaturu je utvrđeno da je priprema procesa bila duga i temeljita, a u realizaciju procesa bili su uključeni i mediji. Oni su muslimanske intelektualce, s ranije navedenim ciljem, okarakterisali kao muslimanske nacionaliste, što je potencirano u svim medijskim napisima.

Propagandnu aktivnost i svjesno utjecanje na javnost organizovalo je političko rukovodstvo, te jasne ciljeve i smjernice za djelovanje prenijelo na tadašnje medije.

Dakle, u vrijeme Sarajevskog procesa mediji pod kontrolom vlasti služili su političkoj volji Komunističke partije Jugoslavije, a partijski funkcioneri i njihovi novinari utjecali su na javnost, ali što je još važnije utjecali su na sudbinu uhapšenih i njihovih porodica.

1. Uvod

Sarajevski proces 1983. godine historijski je događaj kojemu nije posvećeno dovoljno pažnje. Naime, ovaj događaj, osim u historijskom kontekstu, nije istraživan.

U namjeri da se iz oblasti Komunikologije osvjetli spomenuti događaj, došlo je do istraživanja teme „Sarajevski proces i mediji: Utjecaj na javnost i propaganda“.

U istraživanju je, pored konsultovanja relevantne literature, napravljen uvid u novinske članke iz spomenutog perioda, u nadi da će istraživanje poslužiti kao osnov za nova istraživanja spomenute teme, a koja će ne samo proširiti rezultate do kojih se dođe, nego koja će uključiti i sadržaje koje su emitovale radijske i televizijske stanice u tom periodu.

Novinski članci u kojima je tretiran Sarajevski proces pronađeni su u arhivu Udruženja „Mladi muslimani“.

Ovaj rad će dati odgovore da li su novinari zadovoljavali načela profesionalnosti i da li su mediji imali značajnu ulogu u kreiranju slike o Sarajevskom procesu i njegovim akterima.

2. Metodološki okvir rada

2.1 Predmet i obrazloženje teme

Predmet istraživanja ovog magistarskog rada jeste utjecaj medija na javnost i medijska propaganda. Spomenute pojave ćemo istraživati na konkretnom primjeru Sarajevskog procesa, historijskog događaja koji je vođen protiv muslimanskih intelektualaca 1983. godine, a koji je obilježio jedno vrijeme i živote onih koji su bili uključeni u ovaj događaj. U istrazi koja je trajala šest mjeseci saslušano je oko 600 lica širom zemlje. U konačnici, bilo je 13 optuženih, dok se na suđenju pojavilo još četrdesetak svjedoka. Osim 13 optuženih, a zatim i presuđenih, posljedice su osjećali kako članovi porodica tako i svi oni koji su bili u doticaju s njima. Mediji su svakodnevno izvještavali u toku procesa, te su doprinijeli kreiranju slike o spomenutim dešavanjima, imali su utjecaj na javnost, a posljedice su ponovo osjećali osuđeni i oni iz njihove okoline. S obzirom da Sarajevski proces nije istraživan iz sfere komunikologije, za temu „Sarajevski proces i mediji: Utjecaj na javnost i propaganda“ je odlučeno iz vlastite znatiželje i želje da se naprave pionirski koraci u istraživanju ove teme, alii želje da na taj način doprinese udruženju „Mladi muslimani“, čiji su članovi suđeni u Sarajevskom procesu.

2.2 Problem istraživanja

Pod temom „Sarajevski proces i mediji: Utjecaj na javnost i propaganda“ odgovorit će se na problemsko pitanje: Jesu li mediji izvještavanjem o Sarajevskom procesu utjecali na javnost? U okviru istraživanja provjerit će se jesu li mediji u izvještavanju o Sarajevskom procesu zadovoljavali novinarsko pravilo 5w, jesu li svojim izvještavanjem utjecali na javnost i vršili propagandu. Problemu je potrebno pristupiti interdisciplinarno, pored komunikologije uključujući i historiju.

Na osnovu navedenog, definisali smo i sljedeće pojmove:

Sarajevski proces - Sarajevski proces je montirani politički proces koji je komunistička vlast u Bosni i Hercegovini vodila protiv muslimanskih intelektualaca 1983. godine (Prguda, 1990.)

Mediji - sredstva masovnih komunikacija, masovni mediji. Predstavlja neko od sredstava prenošenja komunikacija (štampa, TV, radio, internet). Različite tehnike komuniciranja prilagođene uslovima masovnog društva, kao što su radio i televizija, internet, novine, magazini i časopisi, filmovi, knjige i drugo, uglavnom se smatraju medijima (Lavić, 2014).

Javnost - označava socijalni milje gdje posreduju privatna i javna sfera (Nuhanović, 2010.)

Propaganda - Propaganda predstavlja vrstu komunikacije čiji je smisao u ubjeđivanju, uvjeravanju i usmjeravanju primalaca poruke. Propaganda je komunikacija koja ima planski, organizovan i smišljen karakter (Tucaković, 1999.)

2.3 Ciljevi istraživanja

Ovo istraživanje ima društvene i naučne ciljeve.

Obrada teme „Sarajevski proces i mediji: Utjecaj na javnost i propaganda“ ima za cilj da prikupi informacije i na osnovu njih prikaže na koje načine su mediji utjecali na javnost svojim izvještavanjem o Sarajevskom procesu. Najvažniji korisnici će biti članovi udruženja „Mladi muslimani“ ali i svi oni istraživači koji se budu bavili spomenutom temom. Korist ovog istraživanja je u tome što će dati određeni doprinos i upotpuniti fond naučnog saznanja o Sarajevskom procesu, te će rezultati istraživanja moći biti iskorišteni za dopunjavanje arhiva „Mladih muslimana“ ali i u budućim istraživanjima o članovima „Mladih muslimana“, Sarajevskom procesu ali i radu medija u datom periodu.

Na primjeru će se pokazati kako mediji mogu biti faktor historijskog događaja i da li mogu izazvati određene posljedice. Potrebno je utvrditi kakva je uzročno-posljedična veza između medija, vlasti i javnosti. Istraživanjem ove teme ćemo dobiti uvid u posljedice, po društvo ali i historiju, koje nastaju medijskim izvještavanjem.

2.4 Hipoteza

Mediji su svojim izvještavanjem o Sarajevskom procesu utjecali na javnost i vršili propagandu.

2.5 Planirani doprinos teze teoriji i praksi

Kroz ovo istraživanje ćemo pokušati doći do saznanja pod kakvim utjecajem mogu biti mediji, a zatim kako oni mogu utjecati na recipijente. Važni su i načini na koje mediji vrše propagandu, te će isti biti predstavljeni u ovome radu. Ovo istraživanje će biti korisno jer će dopuniti naučnu građu o jednom historijskom događaju ali će dati i smjernice za daljnja istraživanja Sarajevskog procesa kao i snage medija. Značaj ove teze se podjednako ogleda i u teoriji i u praksi, kako u polju komunikologije, tako i u polju historije.

2.6 Metode

Istraživanje će se bazirati na analizi sadržaja, odnosno prikupljanja podataka iz štampe. Za ovo istraživanje će biti korištena i metoda intervjua. Planirano je da će se intervjuisati Amila Kasumagić-Fočo, kćerka osuđenog u Sarajevskom procesu, te Džemal Latić, osuđeni u Sarajevskom procesu. Oni će, kao direktni akteri događaja, odgovoriti na pitanje jesu li mediji utjecali na javnost i kakve posljedice je to proizvelo.

3. Utjecaj na javnost

3.1 Komunikacija i mediji

Riječ komunikacija potječe od latinske riječi *communicare* - razgovarati, dogovarati se. Riječ komunikacija doslovno znači 'podijeliti, učiniti nešto općim ili zajedničkim. Komunikacija znači i učiniti javnim i svima dostupnim, putem medija. (Šutalo, 2007:4)

Komuniciranje je suštinski element čovjekovog sporazumijevanja, kooperiranja i ukupnog djelovanja u društvu, da je temeljni socijalni proces, jer omogućava nastanak, funkcionisanje i kontinuitet socijalnih tvorevina (Vreg, 1991:17) što je nužno naglasiti zbog konteksta ovog rada.

Komuniciranje je temeljni oblik socijalne interakcije. Naime, u procesu socijalizacije pojedinac formira svoj svijet predstava, stavova, vjerovanja i vrijednosti; komuniciranje omogućuje čovjeku da "uspostavi komunikacijske kontakte s drugim ljudima, da s njima surađuje u proizvodnji, materijalnoj i kulturnoj, da prevaziđe granice svoje individualne svijesti i postane učesnik kolektivnih psihičkih zbivanja" (Marković, 1961:14).

Komuniciranje se dešava u okviru socijalnog djelovanja, a važno je navesti da se komuniciranje može podijeliti na ono kojim se recipijentu saopštava određena informacija, te ono komuniciranje koje ima tačno određen cilj, te se to komunikativno djelovanje realizira zbog određenih interesa. Naravno, svaki komunikacijski proces ima cilj, ali je razlika u namjeri da se utječe na stavove pojedinca i njegov pogled i poimanje svijeta i pojava.

Komunikacijski proces je zapravo sporazumijevanje ljudi, pojedinac u interakciji razvija svoj identitet i gradi svijest, komunikacijski proces utječe na spoznaji i emotivni segment recipijenta.

Važno je spomenuti i da je komunikacija neizbježna, nužna, čak i onda kada kao recipijent ne damo nikakav odgovor i to je poruka.

Komunikacija se vrši preko određenog medija, poruke se prenose ovim putem. Putem medijase prenosi informacija, ali i posreduje njeno značenje.

Međutim, da bismo na konkretan i precizan način definirali medij, ali i njegove uloge i funkcije, moramo imati u vidu da postoji mnogo tumačenja svrhe, ali i funkcija medija i novinarstva.

Mediji imaju svoje korijene u počecima društvenih zajednica u kojima je postojala potreba za javnim saopštavanjem informacija. Medij je posrednik prijenosa poruke od pošiljatelja poruke do primatelja.

U komunikologiji medij je fizičko ili tehničko sredstvo pretvaranja poruke u signal koji se može slati kanalom. Glavni je zadatak medija prenošenje različitih vrsta informacija široj javnosti.

Nema sumnjeda su mediji vrlo važni, a u tome kontekstu duboko su ukorijenjeni u sve društvene aspekte. Uporedo s razvojem tehničke, ali i tehnološke baze medija, razvijale su se i mogućnosti za napredak u smislu komunikacija i komunikacijskih vještina putemmedijskih kanala.

Danas se pod medijima podrazumijevaju štampa, radio, televizija, film te internet i društvene mreže.

O funkcijama medija pisalo je dosta autora. Rus-Mol i Zagorac-Keršer izdvajaju sljedeće najvažnije funkcije medija:

„Informacija (povećanje opće informiranosti građana i davanje kvalitetnijih informacijaradi boljeg odlučivanja o najvažnijim pitanjima zajednice);

Artikulacija (oblikovanje i postavljanje problema u realne i vidljive okvire u kojima ih javnost može opažati);

Agenda Setting (uspostavljanje prioriteta u tretmanu društvenih tema te stavljanje istih na mjesta gdje se oni trebaju riješiti; stavljanje problema i tema pred javnost, ali i onih koji ih moraju rješavati bez odgađanja);

Kritika i kontrola (omogućiti da se ništa ne skriva od javnosti, nadzirati vlast, politiku, biznis i sve javne nositelje ovlasti);

Zabava;

Obrazovanje (mediji su sve više u službi educiranja jer upotrebom medija stječemo mnogo opća znanja; oni mogu imati poseban obrazovni karakter preko specijaliziranih edukativnih programa koji se bave naukom, istraživanjem i popularizacijom);

Socijalizacija i vodstvo;

Integracija (mediji na mnoge načine spajaju ljude, kulture, ideje, vjere i sl.).“ (Jurčić 2017: 131)

Naučne paradigme o utjecaju medija mijenjane su kroz vrijeme, pa još uvijek među naučnicima ne postoji saglasnost o tome jesu li utjecaji medija pozitivni ili negativni.

Glavni je cilj medija zadovoljavanje potrebe čovjeka da bude obaviješten o važnim društvenim procesima i svim relevantnim događanjima, a preko medija se prenose informativni, edukativni i zabavni sadržaji koji imaju utjecaj na svaku osobu. Međutim, „medijski izvještaji imaju ulogu i artikulacije, oblikovanja i postavljanja problema u takve okvire u kojima ih javnost može opažati. Mediji imaju važnu ulogu i u uspostavljanju prioriteta u obrađivanju tema važnih za javnost“. (Rondić, 2014:17)

Pozitivan utjecaj medija ogleda se u stjecanju znanja i umijeća, usvajanju naučnosti i kulturnog nasljeđa, bogatstvu moralne i socijalne dimenzije te razvoju stvaralačkih sposobnosti. Međutim, mediji vrše i negativan utjecaj na pojedince, a također često sugeriraju njihovo društveno ponašanje.

U utjecaju medija, postoji nekoliko faktora. Važno je osvrnuti se na pitanje nezavisnosti medija - da li je medij zavisan ili nezavisan i kakva je veza medija i političkih faktora, odnosno koliki je stepen izražavanja političke orijentacije i povezanosti s političkim strukturama.

Važan faktor je i profesionalizacija novinara, odnosno da li su nezavisni, poštuju li profesionalne norme i da li služe javnosti.

Povrh svega, potrebno je osvrnuti se i na ulogu države. Država se nerado odriče svog utjecaja na medije i novinarstvo pa pokušava što je moguće duže i više zadržati utjecaj ako ne i potpunu kontrolu.

Prema Chomskom (Jurčić, 2017:132) mediji u savremenom društvu imaju presudnu ulogu u sastavu kontrole i nadzora masa, a njima upravljaju privatni kapital i javni interesi.

Prema Loydu, treba ozbiljnije razmotriti utjecaj medija na društvo „Cijeli svijet je njihov, ili još bolje, oni su postali svijet, obogaćujući svoju publiku sjajem neprestanog interesovanja, neprekidnih novosti, nepresušne senzacije. Oni stvaraju i obnavljaju verzije svijeta u kojem živimo, a opet, kad informativni mediji predstavljaju svijet uglavnom se izdvajaju iz njega.“ (Loyd, 2008:19)

Mediji su sastavni dio naših života jer preko njih dobijamo informacije o svijetu.

Od medija se očekuje profesionalna opredijeljenost i dužnost prema javnosti, te se očekuje autonomija od političkih i ekonomskih centara moći.

Dakle, mediji jačaju i ruše naša stajališta, djeluju na naše emocije, mogu nas potaknuti na neko djelovanje, utječu na formiranje stavova pojedinca i njegova identiteta, djeluju na naše stajalište o nekom pitanju te oblikuju naše misli, jačaju ih, oblikuju, o čemu ćemo na konkretnom primjeru govoriti u nastavku rada.

3.2 Javnost

Sam pojam javnost potječe iz latinskoga jezika gdje je „publicus“ izvedeno iz riječi „populus“ što u prijevodu znači narod.

Javnost označava socijalni milje gdje posreduju privatna i javna sfera, i „unutar kojeg se razmjenjuju i sučeljavaju različiti profili informativnog sadržaja (ekonomski, kulturni, znanstveni, politički, vjerski i dr., socijaliziraju na samo svojstven način javnosti dostupni sadržaji komunikacije i adekvatne norme učesća u tom odnošenju, produciraju diferentni oblici općenitosti u pogledu znanja, aktivnosti, interesa i vjerovanja, i vrše pripreme i uslovljava određeno ponašanje koje nalaže socijalno narušena situacija (pretvorena u problem) ili diktiraju moći putem masovnih medija. (Nuhanović, 1998:119)

Da bi bila nezavisna, javnost treba da razvija autonomne kriterije za vrednovanje mogućih komunikacijskih procesa, a „kriteriji će biti zadovoljeni u svojoj autonomnosti javnog komuniciranja samo odgovornošću sudionika komunikacije. Kriterije za učesće u komunikaciji mora garantovati država. Ti kriteriji su: 1. slobodno učesće svih pripadnika socijalne zajednice u sferi komuniciranja, 2. neograničeno pravo na sticanje kompetencije za učesće u javnoj komunikaciji, 3. slobodno i neograničeno učesće i pravo ne smiju biti formalno zagantovani već realni.“ (Nuhanović, 1998:119)

Postoji nekoliko razina javnosti, koje razlikuje Vincet Price (Lamza – Posavec, 1995:22).

Te razine su sljedeće:

OPĆA JAVNOST -populacija geografski određenog područja, svi stanovnici određenog područja;

GLASAČKA JAVNOST -dio stanovništva koji može glasati;

POZORNA JAVNOST -dio javnosti koji posvećuje pažnju političkim poslovima, dosta dobro je informirana i općenito zainteresirana za politiku;

AKTIVNA JAVNOST - ovu grupu javnosti čini ograničena skupina politički aktivnih pojedinaca. Politički angažman ove skupine uključuje formalnu političku participaciju kao i različite vidove neformalne aktivne participacije;

JAVNOST ODREĐENADRUŠTVENIM PROBLEMIMA -dio okupljen oko zajedničkog problema i interesa za njegovo rješenje;

POLITIČKA JAVNOST - javlja se kad se javnost podijeli na privatnu i javnu sferu. Iz ovoga proizlazi da bez privatne i javne sfere ne možemo govoriti ni o konstituisanju političke javnosti.

Politička javnost se dalje dijeli:

ANTIČKA JAVNOST - ona se javlja u grčkim polisima i to je najelementarniji oblik političke javnosti. Privatna sfera bila je ono što se dešava oko kuće, a javna sfera bila je sfera slobode, a to je bio grčki grad. U sferi politike su svi bili jednaki gdje se raspravljalo na bazi argumenata;

REPREZENTATIVNA JAVNOST - ova vrsta vezana je za feudalno doba, a predstavnici ove javnosti su feudalci. Feudalac svoju reprezentativnu javnost izražava kao biće božanskog porijekla i statusa i na taj način on pravi zid između svojih podanika i sebe. On je i izvršna i zakonodavna vlast;

LITERARNA JAVNOST - je predoblik građanske političke javnosti;

GRAĐANSKA JAVNOST - osnovu građanske javnosti predstavlja odvojenost države od društva i ovdje se prvi put odvaja javna od privatne sfere. Formiranjem političkih stranaka privatna sfera ulazi u javnu sferu. Demokratizacija političkog života s vremenom će dovesti do toga da štampa postaje prvi instrument građanske javnosti.

Uz javnost, potrebno je definisati i javno mnijenje, što ćemo prvo razdvojiti na dva pojma – javnost i mnijenje.

Javnost je ranije definisana, a mnijenje je mišljenje u kojem su izražena stajališta o nekoj temi koja, kada postanudovoljno snažna, mogu dovesti do akcije. Kada spojimo javnost i mnijenje u pojam javnog mnijenja podrazumijevamo skup pojedinačnih pogleda o nekoj temi.

Kako bi javno mnijenje funkcionisalo, uvjet je slobodan protok informacija, što je moguće ukoliko je slobodna cirkulacija informacijajavnog mnijenja, a to je moguće jedino tamo gdje sredstva informisanja nisu predmet državnog monopola.

3.3 Vlast

Max Weber vlast definiše kao institucionaliziranu moć. On dodaje da je vlast državna organizacija koja donosi političke odluke kojima je cilj upravljanje nekom državom. Svaka zemlja ima svojstvenu vlast i politiku zato što one proizlaze iz historije i kulture svake pojedine zemlje, što će u nastavku raditi biti važno za našu temu, „država je najšira politička zajednica ljudi, koja vrši suverenu vlast nad stanovništvom koje živi na teritoriji države; ona raspolaže monopolom fizičke sile i mora uživati neki minimalan stepen podrške.“ (Kukić, 2004:13)

Ova institucionalizirana moć je i sposobnost utjecanja na ponašanje drugih ljudi, a što se zasniva na pravnim normama i strahu od moći. (Kukić, 2004:14)

3.4 Mediji, javnost, vlast

Današnje društvo je nezamislivo bez medija. Mediji su postali sastavni dio naših života i imaju veliku moć utjecaja na formiranje javnoga mnijenja, stavova, ali i ponašanja društva. Oni formiraju mišljenje pojedinaca, grupa, društva u cjelini, utječu na prosuđivanje, vrednovanje i održavanje potreba za informacijama iz različitih područja.

Utjecaj masovnih medija na javnost možemo ilustrirati poznatim primjerom radiodrame - vanzemaljci sletjeli na planetu, što pokazuje da je javnost podložna utjecaju medija.

Kada govorimo o medijima i politici, oni se susrećuna spektaklu kao najznačajnijem obliku izražavanja savremenog društva i kulture. Mediji koji prenose spektakl osmišljaju život većeg broja ljudi. Mediji se na taj načinfokusiraju na ono što se događa oko politike. (Koković, 2007:104)

Politika i oni koji usmjeravaju javno mnijenje u prvom redu računaju na masovne medije i na njihovu moć. Mediji na politiku djeluju svojom informacijskom moći i ekonomski značajem. U prijenosu informacija mediji bi trebali sve političke teme i događaje izvještavati objektivno, kritički i s distance. Mediji posreduju u političkim odlukama te na taj način doprinose formiranju aktuelne politike, a onda tu odluku prezentiraju javnosti. To znači da je njihova uloga dvostruka. Bez obzira na sve, mediji prilikom svog izvještavanja i prenošenja informacija javnosti trebaju biti objektivni.

4. Propaganda

Propaganda predstavlja vrstu komunikacije čiji je smisao u ubjeđivanju, uvjeravanju i usmjeravanju primalaca poruka, predstavlja komunikaciju koja ima planski, organizovan i smišljen karakter. (Tucaković, 1999:1)

Propaganda nikada nije sama sebi svrha, već je njen smisao u praktičnoj realizaciji, pa propaganda sama od sebe ne može biti ni dobra, ni loša, ni neutralna, već ovisi od kreatora i ciljeva.

Tucaković navodi da šema propagandnog komuniciranja sadrži sljedeće elemente:

- kreator ili nosilac propagande,
- komunikator,
- poruka (informacija),
- kanali (mediji),
- ciljne grupe (recipijenti) i
- poželjno (modifikovano, novo) ponašanje recipijenata.

Dakle, za razliku od komuniciranja, šema propagandnog komuniciranja sadrži i kreatora poruke, te poželjno ponašanje recipijenata.

Chomsky pak propagandu definiše kao kreiranja i učvršćivanja visoko selektiranih, preoblikovanih ili potpuno izmišljenih povijesnih sjećanja. (Chomsky 2002:23).

On piše i da su masovni medijiglavno oružje elita kojima je cilj preusmjeriti pažnju pojedinca i usmjeriti ih tačno u onom smjeru koji njima odgovara. Dakle, oni ispunjavaju svoju primarnu svrhu jer prenoe informacije velikom broju ljudi, ali su to često i informacije koje bi trebale biti prenesene. (Chomsky, 2002:23)

Kada govorimo o propagandi, važno je da napravimo razliku između pojmova informisanje i propaganda, jer se nerijetko stavlja znak jednakosti između ovih pojmova, jer „za razliku od informacije propagandna poruka ima sasvim drugi smisao. Njena je logika u postizanju cilja. Informacija ili poruka se daje na način i u obliku koji će obezbijediti utjecaj i postići cilj koji odredi nosilac i kreator propagandne aktivnosti. Razliku između informacije i propagandne poruke može izraziti i sljedeća usporedba: informacija slika stvarnost kakva ona jeste a propaganda tu stvarnost predstavlja onakvom kakvom se želi vidjeti. Najbolji rezultati postižu se ako propagandna poruka sadrži tačne i provjerljive činjenice. Ali, ukoliko to cilj i okolnosti

zahtijevaju, propaganda ne izbjegava transformaciju informacija ili „prilagođeno“ korištenje podataka“. (Tucaković, 1999:2.)

Iz ugla praktičnog značenja, propagandu možemo definisati kao svjesnu, planski usmjeravanu komunikacijsku aktivnost na mijenjanju i modeliranju mišljenja, stavova i ponašanja prema interesu i zamislima onog ko propagandu organizuje i realizuje shodno određenom cilju.

Ova definicija u sebi sadrži više bitnih elemenata:

„1. Na prvom mjestu je uslovljenost propagandne aktivnosti ciljevima. Propagandna djelatnost je zapravo proces koji se uvijek organizuje preciznim ciljevima, definisanom (prikrivenom ili otvorenom) namjerom pojedinaca, grupa, institucija, političkih i ekonomskih centara moći. Otuda se neki slučajni angažman, u kojem nema unaprijed određenog cilja i namjeravane akcije, ne može smatrati propagandnom aktivnošću.

2. U propagandnom procesu uvijek postoji neko (pojedinaac, grupa, organizacija, firma) ko propagandnu aktivnost organizuje. Radi se o subjektu propagandnog djelovanja, o nekom ko svjesno organizuje čitav proces i u tom smislu obezbjeđuje osnovne pretpostavke za uspješnu realizaciju zadataka (materijalna i tehnička sredstva, kadrove i sl). u politici su to obično politička rukovodstva, u ekonomiji rukovodeće strukture, u vojsci zapovjedništva na raznim nivoima. Oni po pravilu utvrđuju strategije i osnovne pravce propagandnih akcija a samu realizaciju povjeravaju specijalizovanim organizacionim oblicima propagandnog djelovanja (raznim centrima, institutima, agencijama, organizacijama).

3. Treći važan element navedene definicije su mediji za posredovanje propagandnih poruka. To su obično štampa, radio, televizija, tribine i drugi mediji masovnog komuniciranja.

4. Element je i sama propagandna poruka kao misaono jezički ili nejezički sadržaj koji se konstruiše i posreduje radi djelovanja na publiku tj. recipijenta.“ (Tucaković, 1992:3)

Propagandni model Chomskog i Hermana fokusiran je na bogatstvo i moć te na njihov utjecaj na odabir i interese masovnih medija (Chomsky, Herman 2002:2). Oni navode da je u osnovi propagandnog modela pet filtera kojima je cilj pripremiti i prilagoditi sadržaj vijesti, ili pak skrenuti pažnju na neku drugu temu ili pojedine teme u potpunosti izbaciti. Filteri su:

1. Veličina i bogatstvo vlasnika koje orijentira prema profitu koji medij proizvodi
2. Oglašavanje
3. Izvor vijesti i pouzdanost

4. Oštra kritika medija

5. Antikomunizam kao sistem kontrole

Da bi vijest mogla biti puštena u javnost, ona treba proći ove filtere i shodno potrebi biti kreirana onako kako odgovara.

Izrada plana propagandnih aktivnosti podrazumijeva raspolaganje podacima o svim aspektima akcije (nosiocu, vremenu, mjestu, medijima, raspoloživim sredstvima i ciljnoj grupi).

Kako je i uočljivo u ranije navedenom, postoji više podjela propagandnih metoda i postupaka, zavisno od cilja, od nosilaca propagandnih aktivnosti, okolnosti u kojima se propagandna aktivnost realizuje.

Propaganda ima svoj cilj, nosioca, mjesto realizacije, vrijeme realizacije, ciljne grupe, medije putem kojih se vrši propagandna aktivnost.

Ima i metode, ali i pravila.

U propagandnoj praksi se najčešće koriste sljedeće metode: ubjeđivanje, identifikacija, stvaranje negativnih i pozitivnih osjećanja, navodi Tucaković.

Ubjeđivanje u propagandise vrlo često koristi radi usmjeravanja ponašanja ciljnih grupa. To je jedan od najstarijih propagandnih postupaka kojim se aktivno utječe na ljude i njihove stavove. Koristi se u političkoj, ekonomskoj, kulturnoj, vjerskoj propagandi. Kao politička metoda modifikacije ponašanja ubjeđivanje ima prvenstveno za cilj da nagovori pojedinca ili grupu da napusti svoje aktuelne stavove i zamijeni ih novim stavovima koje preferira određeni kreator propagandnih poruka. Efekti ubjeđivanja zavise od četiri glavna faktora: cilja ubjeđivanja, ciljne grupe (pojedina i grupe koje se ubjeđuju), sposobnosti onoga ko ubjeđuje i okolnosti u kojima se ubjeđivanje realizuje. (Tucaković, 1992:17)

4.1 Pravila propagande

Postoje pravila koja se s manjim ili većim modifikacijama primjenjuju u svim granama propagande, o kojim Tucaković piše opširno, a za potrebe ovog rada će to biti predstavljeno u kratkim crtama. Pravila su: jednostavnost, sugestivnost, prilagodljivost, dramtizovanje, orkestracija, koncentracija djelovanja, ofanzivnost, kontinuitet, ponavljanje.

Tucaković ih objašnjava (Tucaković, 1992:21) na sljedeći način: Jednostavnost je jedno od osnovnih pravila kojeg se pridržavaju svi uspješni kreatori propagandnih poruka. Ovo pravilo podrazumijeva pristupačno i jasno prezentiranje činjenica, stavova i intencija. Sugestivnost je pravilo propagandnog djelovanja koje prvenstveno računa s emocionalnom stranom čovjekovog života. Sugestivnost se često koristi u kriznim situacijama, jer su u takvim okolnostima sve društvene grupe podložne emocijama. Prilagodljivost je propagandno pravilo čija je suština u prilagođavanju sadržaja informacija i poruka propagandnom cilju. Jedna od najčešćih tehnika koja se koristi u prilagođavanju je tehnika transformacije izvornih informacija prema stavu i cilju kreatora propagande, a pravilo prilagođavanja ima nekoliko postupaka: uprošćavanje i mijenjanje sadržaja, permutiranje, preuveličavanje, minimiziranje, dramtizovanje. Dramtizovanje se postiže organizovanjem velikog broja sinhronizovanih propagandnih akcija kojima je cilj da se potenciraju određeni problemi (ekonomski, socijalni, nacionalni, vjerski), bez obzira da li ti problemi postoje ili ne. Propagandna aktivnost u kojoj dominira dramtizovanje traje iz dana u dan, dok se kod recipijenta ne stvori poželjno stanje duha. Suština orkestracije je u sinhronizovanoj i ofanzivnoj aktivnosti koja se organizira i usmjerava iz jednog centra. Suština ofanzivnog djelovanja je u stalnom angažmanu prema objektu propagande. Kontinuitet je jedan od uslova uspješnosti propagande, jer kontinuirana aktivnost čini uvjerljivijom argumentaciju kojom se koriste propagandisti. Ponavljanje je bitno pravilo koje često koristi svaka propaganda. Ponavljanje po pravilu produbljuje i obogaćuje saznanja. Ukoliko se propagandne poruke češće ponavljaju, veća je mogućnost da budu prihvaćene.

U razvijenim demokratijama, navodi se u knjizi Mediji, propaganda i sistem: Noam Chomsky (Grubačić, 2022:4) narod se najefektivnije može kontrolirati jermogu odvesti do djela. Naime, mediji imaju presudnu ulogu u sistemu indoktrinacije, zajedno s obrazovnim ustanovama, a sistem indoktrinacije jest taj koji nas uči kako se trebamo ponašati, šta trebamo misliti i zastupati, što je vrlo važno naglasiti u kontekstu ovog rada, a cilj je proizvoditi one koji će pomoći vlast.

Na kraju poglavlja navodimo da se potvrdom, ponavljanjem i širenjem, mišljenje može usaditi u naše umove i da ćemo u konačnici povjerovati da je istinito.

5. Historijat Sarajevskog procesa

Sarajevski proces je montirani politički proces koji je komunistička vlast u Bosni i Hercegovini vodila protiv muslimanskih intelektualaca 1983. godine i vođen je na dva kolosijeka: na sudu i u javnosti. (Prguda, 1990:8.)

Dana 23. marta 1983. godine su počela hapšenja većeg broja ljudi, u Sarajevu, Zenici, Mostaru i drugim mjestima, koji su svojim ponašanjem, izjavama ili pisanjem privukli pažnju. Istraga je trajala šest mjeseci, a saslušano je oko 600 lica širom zemlje. U konačnici, bilo je 13 optuženih, dok se na suđenju pojavilo još četrdesetak svjedoka.

Optuženi su bili: Alija Izetbegović (pravnik), Omer Behmen (građevinski inženjer), Hasan Čengić (imam), Ismet Kasumagić (inženjer metalurgije), Edhem Bičakčić (elektroinženjer), Husein Živalj (inženjer mašinstva), Rušid Prguda (ekonomista), Salih Behmen (nastavnik matematike), Mustafa Spahić (imam i politolog), Džemal Latić (profesor književnosti, književnik), Melika Salihbegović (književnik), Derviš Đurđević (pravnik) i Đula Bičakčić.

Svim optuženim su pretreseni stanovi, i uglavnom su im oduzimate knjige, tekstovi koje su pisali, te prevodi Kur'ana. Također, pretresom su bili obuhvaćeni i članovi porodice, odnosno prostorije Islamske zajednice, kada je u pitanju Hasan Čengić, jer je tada radio kao službenik Islamske zajednice.

5.1 Detalji optužnice

Da bi se bolje shvatio sam Proces, navodimo i detalje optužnice, koje je u svojoj knjizi „Sarajevski proces“ detaljno opisao Abid Prguda.

Naime, optužnicaje nastupila jer su, kako je navedeno, učinili sljedeće: Alija Izetbegović i Omer Behmen, u nastojanju širenja ideje islamskog preporoda i islamizacije Muslimana, odlučili da isto osvijetle kroz tekstove, te je Alija Izetbegović napisao „Islamsku deklaraciju“, a da je zatim ovaj tekst, u cilju kontrarevolucionarnog ugrožavanja društvenog uređenja, preveden na druge jezike. Deklaraciju su potom dali velikom broju istomišljenika, te je dali Hasanu Čengiću, za potrebe predavanja u Tabačkom mesdžidu. Omer Behmen je 1981. godine napravio osnovu teksta u kojem se govorilo o položaju Muslimana u Jugoslaviji, a Izetbegović je napravio dopune teksta. U spomenutom tekstu su naglasili da u Islamskoj vjerskoj zajednici sjede „korumpirani ljudi i da većina radi za Državnu službu bezbjednosti“. Alija Izetbegović, Omer Behmen i Ismet Kasumagić su 1982. dogovorili da preko Teufika Velagića stupe u kontakt s Iranskom ambasadam u Beču, a kako bi se iranskim vlastima dostavio primjerak „Islamske deklaracije“, zatražila njihova podrška za napisano te da se ugovori odlazak grupe iz Bosne i Hercegovine u Iran. Alija Izetbegović i Edhem Bičakčić su otputovali u Beč kako bi se s iranskim ambasadorom dogovorili o detaljima puta, te je ovom prilikom Izetbegović kazao da jugoslovenska štampa pogrešno izvještava o iransko-iračkom sukobu i Iranskoj revoluciji. Također, ovom prilikom su tražili da im se u pasoš ne unose pečati niti drugi detalji o njihovom boravku u Iranu. Omer Behmen, Ismet Kasumagić, Hasan Čengić, Edhem Bičakčić i Huso Živalj su dobili posebne vize za ulazak u Iran. U Iranu su prisustvovali kongresu „Ujedinjenje sunita i šita“, te lažno predstavljali položaj Muslimana u SFRJ. Sastali su se i s ministrom propagande, te su kritikovali IVZ i tražili mišljenje o „Islamskoj deklaraciji“. Alija Izetbegović je tvrdio da islam mora biti državno uređenje u svim zemljama gdje živi islamsko stanovništvo, te da se treba pripremati i da Bosna i Hercegovina bude islamska republika, da treba raditi na islamizaciji Muslimana, da je potrebno promijeniti rukovodstvo IVZ. Zatim je isticao da islam nije samo religija, nego sistem života. Tvrdio je da je rukovodstvo IVZ režimsko i da se država miješa u poslove IVZ. Govorio je da nema dovoljno vjerskih sloboda, te je tvrdio da će njegova knjiga „Islam između istoka i zapada“ probuditi svijest kod Muslimana i pomoći u procesu islamizacije Muslimana, te uvođenju islama u SFRJ. Omer Behmen je 1979. napisao odgovor na članak u časopisu „El Arabi“ gdje je naveo da je religija pod pritiskom države, da se imami progone,

da su vjernici građani drugog reda i tome slično. Zatim, tvrdio je da komunisti pokušavaju razbiti Muslimane. Govorio je o podređenom položaju Muslimana i da je revolucijom u Iranu nastupilo doba renesanse za sve Muslimane. Kritikovao je miješane brakove. Hvalio je džihad kao mogućnost islamske obnove. Tvrdio je da je organizacija Mladi muslimani odigrala značajnu ulogu u dobijanju nacionalnosti za Muslimane. Govorio je i da su većina direktora i nastavnika Srbi da se svete Muslimanima. Čengiđ Hasan kao student, u Tabačkom mesdžidu kao rukovodilac debatnog kluba, tvrdio da je islam religija, ekonomija, politika, nauka, moral i kultura i svojevrsna revolucija i da vjersku pouku treba usmjeravati u tom smislu. Na intervenciju Islamske vjerske zajednice se oglušio i nastavio s radom, a kroz predavanja isticao: da muslimanske mase trebaju ustati protiv tuđinske vlasti, da islamski preporod kod nas treba završiti uspostavljanjem islamske vlasti na Kosovu, Sandžaku i Bosni i Hercegovini, da su pripadnici Mladih muslimana bili pravi Muslimani i da trebaju biti uzor mladom naraštaju, da ne treba drugovati s nevjernicima niti se ženiti nemuslimankama, da treba stvoriti čistokrvnu muslimansku sredinu, da su Muslimani pod pritiskom Srba i Hrvata i da trebaju skinuti lance stege, da u Islamskoj vjerskoj zajednici sjede režimski ljudi koje treba smijeniti, da će revolucija u Iranu imati utjecaja na stanje Muslimana kod nas. Organizovao je i ekskurziju za polaznike vjerske pouke. Nabavio tekst „Nužnost obnove“ nepoznatog autora gdje se navodi da treba sprovoditi stalni džiad i čišćenje zemlje od Allahovih neprijatelja. Ismet Kasumagić je tvrdio da u SFRJ vjerske slobode postoje samo deklarativno, dok ih u praksi sputavaju država i IVZ, da su Muslimani ugroženi od Srba i Hrvata, da se mora izvršiti islamski preporod, da se treba boriti protiv mješovitih brakova, veličao islamsku revoluciju u Iranu. Osuđivao muslimane koji sklapaju brakove sa nemuslimanima, isticao da su radnici Muslimani bolji od drugih nacionalnosti. Pozivao da se djeci daju islamska imena. Izražavao je svoj odbojan stav prema članovima Saveza komunista. Kritikovao je miješanje reisa u izbore imama. Tvrdio je da su Muslimani zapostavljeni u kadrovskim rješenjima. Sumira se da su Izetbegović i Behmen stvorili grupu radi vršenja krivičnih djela kontrarevolucionarnog ugrožavanja društvenog uređenja i upućivanja građana SFRJ u inostranstvo radi vršenja neprijateljske djelatnosti protiv SFRJ, a Čengiđ, Kasumagić, Bičakčić i Živalj postali pripadnici grupe. Zatim, Salih Behmen je u više navrata s bratom Omerom razgovarao o Islamskoj deklaraciji, s čijim se sadržajem slagao. Govorio je kako su Muslimani zapostavljeni, da nema vjerskih sloboda, da državno i partijsko rukovodstvo ne dozvoljava Islamskoj vjerskoj zajednici da izdaje tekstove koji propagiraju pravi islam. Hvalio je rad Tabačkog mesdžida, tvrdeći da sposobni i mladi imami mogu osvijestiti i pridobiti muslimanski narod. Govorio je kako muslimanska omladina treba da posjećuje vjersku obuku

kako bi usvojila islamske principe i izvršila islamizaciju Bosne i Hercegovine. Tvrdio je da je muslimanska revolucija u Iranu početak stvaranja jedinstvene muslimanske države. Isticao da su muslimani podređeni, da ih nema na odgovornim funkcijama, da je državno rukovodstvo nesposobno, tvrdio i da su vjerske slobode ograničene. Rušid Prguda je isticao da su Muslimani u neravnopravnom položaju u odnosu na Srbe i Hrvate i da će im se, ukoliko se nešto ne poduzme zatrti trag, da Srbi drže važne položaje i da se Muslimani moraju oduprijeti srpskim pritiscima, da se Muslimani moraju osloniti na zemlje od kojih SFRJ nije ovisna, da Muslimani nemaju zaštite u Islamskoj vjerskoj zajednici jer tamo rade režimski ljudi. Govorio je i da Muslimani treba da se sastaju, dogovaraju i pređu s riječi na djela, da je u Bosni potrebno uvesti islam. Istakao je i da Partija pokušava uništiti svako viđenje slobode. Mustafa Spahić je naglasio kako se Bosna treba islamizirati i kako se više ne može čekati, da imami trebaju raditi na islamizaciji i da treba udariti po režimskoj Islamskoj vjerskoj zajednici. Propagirao je da je islam i vjera i politika, odnosno cjelokupan sistem života. Džemal Latić je također isticao potrebu islamizacije Bosne, govorio je da islam nije samo vjera već svojevrsna revolucija, da imami trebaju biti propovjednici pravog islama ali i udarna snaga ako zatreba, da je najjače oružje u borbi za stvar islama u Jugoslaviji pero i pisana riječ, da je rukovodstvo Islamske vjerske zajednice prepreka u ostvarivanju interesa Muslimana. Tražio je da se žene pokrivaju, da nema druženja sa nemuslimanima kao ni braka. Melika Salihbegović je napisala i uputila pismo imamu Homeiniju u kome je navela da živi u hrišćanskoj sredini, u atmosferi neistine i hipokrizije. Govorila kako Islamska vjerska zajednica ne radi za Muslimane, govorila i da je rukovodstvo zemlje doveo narod do moralnog kraha. Izjavila je da su komunisti licemjери, lažovi i prodani ljudi. Derviš Đurđević je govorio kako su vjerske slobode ograničene. Zalagao se za pokrivanje Muslimanki i uvođenje posebnih mesnica za Muslimane. Govorio je da treba da se uvede šerijatsko pravo, koje je ispravnije od našeg prava. Naglašavao kako Muslimanima treba biti cilj stvaranje jedinstvene islamske države. Iskazivao je averziju prema Srbima. Veličao Homeinija, tvrdeći da je on jedini sposoban da ujedini Muslimane i da iranska revolucija treba biti uzor Muslimanima u našoj sredini. Dakle, Salih Behmen, Rušid Prguda, Mustafa Spahić, Džemal Latić, Melika Salihbegović i Derviš Đurđević, napisom, govorom i na drugi način su pozivali na obaranje vlasti radničke klase, protivustavnu promjenu socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja, na razbijanje bratstva i jedinstva i neistinito prikazivali situaciju u zemlji. Đula Bičakčić je na molbu Omera Behmena prekucala na pisačkoj mašini rukopis u kome je Behmen iznio svoje utsike tokom boravka grupe u Iranu, a nakon što je saznala da je Behmen pozvan u SUP, u namjeri da sakrije da su Behmen i njen brat Edhem boravili u Iranu, organizovala je sakrivanje

Behmenove pisane dokumentacije i propagandnog materijala, te spalila dnevnik svog brata o boravku u Iranu. Teretilo ih se da su počinili krivična djela i to: Alija Izetbegović i Omer Behmen udruživanje zbog neprijateljske djelatnosti iz člana 136 u vezi sa članom 114 Krivičnog zakona (KZ) Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), Hasan Čengić, Ismet Kasumagić, Edhem Bičakčić, Husein Živalj udruživanje zbog neprijateljske djelatnosti iz člana 136 KZ SFRJ, Salih Behmen, Rušid Prguda, Mustafa Spahić, Džemal Latić, Melika Salihbegović i Derviš Đurđević krivično djelo neprijateljske propagande iz člana 133 KZ SFRJ a Đula Bičakčić krivično djelo pružanja pomoći učiniocu poslije izvršenog krivičnog djela iz člana 137 KZ SFRJ. (Prguda, 1990:37-51)

Kako navode Muslimović i Spahić u knjizi „Robije Alije Izetbegovića“ o obrazloženju krivičnog postupka, tvrdi se da su optuženi pozivali protivustavnu promjenu socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja, na razbijanje bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda, te zlonamjerno i neistinito prikazivali društveno-političke prilike u zemlji. (Muslimović, Spahić, 2021:137)

O Sarajevskom procesu detaljno je pisao i sam Izetbegović u svojim sjećanjima. Opisujući detalje hapšenja, isljeđivanja, kasnije i suđenja, Izetbegović piše „optužnica je podignuta po osnovu članova 136. i 133. Krivičnog zakona SFRJ. Prvi član se odnosio na udruživanje radi rušenja državnog poretka, a drugi na famozni verbalni delikt. Jedini način borbe za ideju bila je riječ. Ali, i to je komunističkim zakonima bilo zabranjeno. Moj angažman na pisanju rezultirao je optuženičkom klupom. Bilo je jasno da istražitelje nije interesirala istina. Njihov zadatak je bio optužiti i dokazati krivicu optuženih. Glavno sredstvo su bila lažna svjedočenja, pod prijetnjom zatvora. Ako nisi htio da svjedočiš, prijetilo ti je optuženje.“ (Izetbegović, 2020:41)

Suđenje je trajalo od 18. jula do 19. augusta 1983. godine, a dan kasnije izrečena je presuda u kojoj su svi optuženi proglašeni krivim i osuđeni na ukupno 89,5 godina zatvora.

Sead Trhulj u knjizi „Mladi muslimani“ tvrdi da je proces bio montiran te s obzirom na to da nije bilo stvarnih dokaza, dokaze su „moralno iznuditi od optuženih, a prevashodno od svjedoka, te medijskim manipulacijama i lažima javnosti prikazati kako se radi o velikim neprijateljima države, sistema, socijalističkog-samoupravljanja, bratstva i jedinstva. Među svjedocima bili su Enes Karić, Rešid Gafizović, Midhat Čelebić, Halil Mehtić, Nermina Jašarević, Sead Seljubac, kolege, rodbina, prijatelji optuženih.“ (Trhulj, 1992:27)

Stvarnog razloga za hapšenje i procesuiranje ovih 13 intelektualaca nije bilo ni po tadašnjem oštrom Krivičnom zakonu SFRJ. Čak je i Savezni sud u Beogradu svojom presudom od 31. oktobra 1985. godine odbacio kao neosnovanu i nedokazanu optužbu za stvaranje neprijateljske grupe radi kontrarevolucionarnog ugrožavanja društvenog poretka, ali su ipak ostale izuzetno visoke kazne za „verbalni delikt“. (Muslimović, Spahić, 2021:176)

Posljedice procesa iz 1983. godine osjetile su i porodice osuđenih kroz pritisak, praćenje od agenata UDBE i medije.

6. Medijsko izvještavanje o Sarajevskom procesu

Za potrebe ovog rada, osim konsultiranja literature, obavljeno je istraživanje arhivske građe Udruženja građana Mladi muslimani. Ovo udruženje danas baštini tekovine udruženja formiranog 1939. godine, te čuva građu koja svjedoči o članovima i aktivnostima ovog udruženja od osnivanja pa do danas. Tako, Udruženje posjeduje i tragove koji govore o Sarajevskom procesu.

U arhivu Udruženja, pronađeni su i analizirali listovi koji su u našoj zemlji objavljeni u periodu od marta do augusta 1983. godine, odnosno u periodu od hapšenja do izricanja presude, a prikupljena građa će u nastavku rada biti predstavljena kroz kvantitativnu analizu.

S obzirom na velik obim građe, analiza je obuhvatila samo štampu u Bosni i Hercegovini, odnosno brojeve koji su izašli od hapšenja do izricanja presude u ovom slučaju. Riječ je o istraživanju s namjernim uzorkom kojim se nastoji obuhvatiti dato razdoblje, a cilj je bio da posluži i kao moguće polazište za istraživačke radove i drugim istraživačima i naučnicima. Nužno je naglasiti da bi u predstojećem periodu bilo važno provesti i istraživanje o ovoj temi ali na primjeru radijskih i televizijskih sadržaja.

Na prvom mjestu analiziran je dnevni list Oslobođenje, zato što je u vremenskom periodu koji je odabran za ovo istraživanje i rad bio najistaknutiji printani medij u Bosni i Hercegovini, svi brojevi koji su objavljeni od hapšenja do presude, te su analizirani listovi Svijet i Večernje novine. U toku analize, pažnja je posvećena prvenstveno naslovima novinskih uradaka, a zatim i sadržaju članaka objavljenih u Oslobođenju. Analizirano je 29 tekstova objavljenih u Oslobođenju, pet tekstova objavljenih u Svijetu te jedan u Večernjim novinama, a jedan bez naznake lista u kome je objavljen.

Prije uvida u članke i detaljnije analize, vrijedi napraviti prikaz onog što literatura nudi o ovom pitanju.

U vrijeme Sarajevskog procesa mediji pod kontrolom jugoslavenskih vlasti služili su političkoj volji Komunističke partije, a partijski funkcioneri i njihovi novinari, utjecali su na sudbinu uhapšenih i njihovih porodica. (Prguda, 1990:24)

Stanje ovog perioda najbolje je opisao Rajko Danilović, beogradski advokat, u svojoj knjizi "Sarajevski proces 1983". Naime, Danilović je direktno bio uključen u proces, kao advokat

nekoliko optuženih, te ih je pratio kroz period koji mi tretiramo u ovom radu, i zbog toga je i uzet kao izvor.

On navodi da su se štampa i ostali mediji uveliko takmičili stvaranjem atmosfere progona i sijanjem straha: „Kada je politička policija upakovala iskaze okrivljenih i iskaze svedoka, na tako montiranim verbalnim iskazima, tužilaštvo je sastavilo pretencioznu optužnicu Kt. 1118/83 od 105 strana. Predmet je predat Okružnom sudu u Sarajevu pod brojem K. 212/1983, od 07. juna 1983. godine. Tada su mislili da su time završili posao. Način vođenja glavnog pretresa, prvostepena i drugostepena presuda pokazuju tu tvrdokornost organizatora ovog sudskog procesa i njihovu presudnu ulogu u tome. Međutim, optuženi su na glavnom pretresu, kako će se videti, osporili i doveli u sumnju i same razloge pokretanja ovoga postupka, a posebno svrhu takvog suđenja. Da bi se prikrila ova montaža i sačuvao kakav-takav autoritet optužnice i pokretanja ovog sudskog postupka, glavnu ulogu dobijaju mediji: TV, radio i novine ponavljaju inkriminacije iz optužnice svakog dana suđenja umesto da izveštavaju o onome što se dešava u sudnici.“ (Danilović, 2006:54)

Danilović (2006.) tvrdi i kako je pripremanje i organizovanje političkog sudskog procesa uvijek obuhvatalo kontrolisano i dozirano informisanje javnosti. Štampa i ostali mediji pod stalnim su nadzorom i brifingom. Njihov preventivni zadatak je da propagiraju i podrže optužnicu, o čemu odlučuju i vode računa politička tijela, koja suđenje prihvataju i kao svoje političko propagandno djelovanje.

Izetbegović se pak u drugom djelu „Moj bijeg u slobodu“ osvrnuo na odnos javnosti prema političkim presudama, zasnovan na činjenicama iz medija, ukazujući da „javnost često političke osuđenike smatra krivim, jer neće da prihvati činjenicu da živi u svijetu u kojem čovjek nije zaštićen redom i zakonom“. (Izetbegović, 1999:316)

Sarajevski proces jedni doživljavaju kao klasični montirani sudski proces, drugi tvrde da je cjelokupan proces vođen uz poštovanje tadašnjih zakonskih propisa. Danilović, kao pravnik, navodi kako je ovaj proces imao pomagače, između ostalog i u medijima.

„Ovakav aktivan odnos okrivljenog i branioca prema sudskom procesu, nažalost, doprinosio je da policijski i sudski progon političkih neistomišljenika ima privid legalnosti i legitimnosti. S druge strane, takvo ponašanje okrivljenog i njegovog branioca stvaralo je sudijama teškoće, tako da su morali da se angažuju na glavnoj raspravi da to eliminišu ili bar neutrališu. Sudije su u tome imale "skriveno" pomagače iza sudske scene (političku policiju) i medije. Policija je sistematski negovala i širila teror. Štampa je, rekli smo, u tome prednjačila, pogotovu što su se

političari utrivali u otkrivanju novih opasnosti, pošasti koja pretila samoupravnom društvu i socijalizmu. Njih su orkestrirano pratili politički podrepaši, razni eksperti za islam, teoretičari, sociolozi, koji upozoravaju na novu svetsku, ali i na našu lokalnu opasnost.“ (Danilović, 2006:60)

U ovom poglavlju su navedeni određeni dijelovi iz literature, u kojima uviđamo tvrdnju, kako jednog od optuženih, tako i pravnik koji je bio akter u procesu, ali i autora koji su se u kasnijim periodima bavili izučavanjem teme Sarajevskog procesa, da su mediji u ovom procesu bili pomagači javnosti, u realizaciji već pripremljenog.

6.1 Medijsko izvještavanje prije suđenja

Kako je navedeno u ranijem poglavlju, predmet istraživanja i analize je prvenstveno list Oslobođenje, a zatim listovi Svijet i Večernje novine, koji su pronađeni u arhivu Udruženja građana Mladi muslimani.

Prvo ćemo predstaviti nekoliko članaka o procesu prije samog suđenja, objavljenih u periodu od aprila do jula 1983. godine, a zatim će biti predstavljeni članci koji su u Oslobođenju za vrijeme suđenja bili objavljeni gotovo svakodnevno.

Štampa je, uprkos načelu da je svako nevin dok se ne dokaže suprotno, i prije suđenja znala da su optuženi „muslimanski nacionalisti“, „kleronacionalisti“ te da su „djelovali sa pozicija Islamske deklaracije“.

Naime, list Oslobođenje je optužene u procesu okarakterisao kao muslimanske nacionaliste. U broju od 9. aprila je objavljen članak s naslovom „Pritvorena grupa muslimanskih nacionalista“, a dalje se navodi da „postoji osnovana sumnja da su, sa pozicija muslimanskog nacionalizma, pritvoreni učinili krivično djelo neprijateljske propagande usmjereno na razbijanje bratstva, jedinstva i ravnopravnosti naroda i narodnosti SRBiH i SFRJ i da su bili povezani s reakcionarnim krugovima u inostranstvu.“

Naredni članak koji se odnosio na Sarajevski proces objavljen je 13. aprila u Oslobođenju, s naslovom „Neprihvatljivi istupi pojedinih vjerskih službenika.“

Dva dana kasnije, Oslobođenje objavljuje „Predsjedništvo Gradske konferencije SSRN Sarajevo: Podrivačke aktivnosti sasjeći u korijenu - Osuda svih onih pokušaja da se sa nacionalističkih i kleronacionalističkih pozicija narušavaju temelji našeg socijalističkog samoupravnog sistema, bratstva i jedinstva i zajedništva na osnovama odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a“. U tekstu pod navedenim naslovom i podnaslovima komunistička organizacija Sarajeva je javnosti saopćila da su optuženi u Sarajevskom procesu činili neprijateljsku grupu koja je djelovala na „podrivanju temelja na kojima je nastala irazvijala se Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina. (...) Grupa je djelovala s pozicija bivše reakcionarne terorističke organizacije 'Mladi muslimani'. Osnovno polazište njenog djelovanja jeste stvaranje etnički čiste Bosne i Hercegovine, kao čiste muslimanske države“.

Oslobođenje piše i 22. aprila "Savjetovanje javnih tužilaca: Suprotstavljati se svakom neprijatelju“, a u tekstu stoji kako je javni tužilac Hasan Bakalović rekao da među optuženima

u procesu "ima islamista, panislamista, šovinista, teologa, pravnika, sociologa, sveštenika, ali nema nijednog radnika."

U Svijetu, iz aprilskog izdanja, objavljena je karikatura koja asocirana na Sarajevski proces, pod naslovom "Bez riječi", autora Adija Mulabegovića: muslimanski vjernik s fesom klanja; ispred njega simbol "U" na četiri ugla serdžade kukasti krst, simbol nacizma; na nozi klanjača napisano "Mladi muslimani"; od lica klanjača simbolički daleko pravcem u kome je okrenut klanjač ucrtana zmija s ispruženim jezikom.

Zatim, na dostupnom isječku iz novina na kojem nema naziva lista, vidljiv je članak s naslovom i podnaslovima „Nacionalizam - Povodom hapšenja grupe muslimanskih nacionalista u Sarajevu - Stari Mladi muslimani - Minorni pokušaj oživljavanja ratne terorističke organizacije, s idejom o stvaranju muslimanske republike' i okupljanja svih muslimana. Domaća verzija panislamizma ima cilj da otrese nacionalno biće i rasturi bosanskohercegovačke Muslimane kao narod i svede ih isključivo na religijsku pripadnost.“ Navedena su imena uhapšenih.

U sarajevskom Svijetu, izdanje od 25. aprila, intervju "Nacionalizam je počeo da djeluje organizovano i agresivno.“ U intervjuu, Smajo Alagić, funkcioner Komunističke partije Općine Novo Sarajevo kaže: „Vidite, i ova grupa Mladih muslimana je bila dobro organizovana. Moramo se uhvatiti ukoštac sa svim nacionalistima to je obaveza svih nas. I morali bismo prema njima biti rigorozniji."

Također u Svijetu, izdanje od 16. maja "Kleronacionalizam - Četa mala ali zatrovana: Oni svoju malobrojnost u vjerskim krugovima nadoknađuju velikom agresivnošću". Novinar sarajevskog Svijeta Smiljko Sagolj je napisao: "I to govori koliko smo, u praktičnoj akciji razobličavanja bojovnika kao što su Mladi muslimani, upotrebljavali i blage izraze kao što je – borbeni islam. Radi se zapravo o mračnim svjetovnim silama, militantnog djelovanja, razbijačima bratstva i jedinstva."

Večernje novine 14. juna objavljuju tekst s naslovom i podnaslovima: "Iz izlaganja dr. Ivana Cvitkovića o panislamizmu u svijetu i kod nas: Vjerski fanatizam neće proći“, te dalje stoji: glavni cilj domaćih pobornika islamizacije svijeta bio je stvaranje etnički čiste muslimanske Bosne i Hercegovine, koja je, po njima, trebalo da postane prva islamska država u Evropi – kaže dr. Ivan Cvitković, izvršni sekretar Predsjedništva CKSKBiH.

Oslobođenje 16. juna najavljuje početak suđenja naslovom „U ponedjeljak u Sarajevu počinje suđenje grupi muslimanskih nacionalista: Podrivali društveno uređenje zemlje“, te dalje stoji „na optuženičkoj klupi naći će se grupa od 13 nacionalista, čija je djelatnost bila usmjerena protiv bratstva, jedinstva i ravnopravnosti naših naroda i narodnosti i protiv vlasti radničke klase, radi rušenja BiH kao Socijalističke Republike, a time i rušenja Ustavom utvrđenog poretka SFRJ.“ Navedena su imena optuženih.

6.2 Oslobođenje

Kako je u ovom radu i ranije navedeno, Oslobođenje je od početka suđenja izvještavalo gotovo svakodnevno, što će biti i prikazano.

Uprkos načelu da je svako nevin dok se ne dokaže suprotno, i prije suđenja optuženi su okarakterizirani kao „muslimanski nacionalisti“, „kleronacionalisti“ te je navedeno da su „djelovali sa pozicija Islamske deklaracije“.

Na početku suđenja, 19. jula, Oslobođenje piše “Počelo suđenje grupi kleronacionalista u Sarajevu: Kontrarevolucionarni ciljevi s vjerske platforme.“ Uočavamo odrednicu „kleronacionalisti“. Dalje stoji da optuženi „po načelima Islamske deklaracije žele formirati Bosnu i Hercegovinu kao državu Muslimana a ujedno razbijati jugoslavenske zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti.“ Riječ je o vijesti senzacionalističkog naslova kojom su optuženi okarakterisani kao „kleronacionalisti“. Vijest je kratka i nema autora.

"Iz sudskih klupa - Suđenje grupi nacionalista u Sarajevu: Tendenciozne tvrdnje optuženog“ senzacionalistički je naslov izvještaja iz Oslobođenja, objavljenog 21. jula. U tekstu stoji „I pored kategorične tvrdnje optuženog Alije Izetbegovića da je Islamska deklaracija bila isključivo namijenjena islamskom svijetu, iz dokaznog materijala jasno se vidjelo 'Deklaracija' umnožavana i propagirana i u našoj zemlji, kao i u inostranstvu, uz opasku da ona treba ostati u tajnosti“. Izvještaj je zasnovan na citatima osuđenih, ima više izvora, a autor B. Romanu u tekstu pravi prikaz izjava koje su osuđeni dali u svom djelovanju prije negoli su bili dijelom Sarajevskog procesa.

Dan kasnije, objavljen je izvještaj srednje dužine, „Opasne poruke iz debatnog kluba“, u kome se navode dijelovi vjerskih predavanja održanih u Tabakom mesdžidu u Sarajevu. Ovaj izvještaj beletrističkog naslova, navodi da su muslimanski intelektualci upućivali „opasne poruke“, pozivajući na „islamizaciju muslimana“, na nadijevanje muslimanskih imena, na izbjegavanje sklapanja brakova sa osobama druge vjere. B. Roman citira dijelove predavanja, uz tvrdnju da su to jasni znaci opasnog djelovanja muslimanskih intelektualaca, ne navodeći da su poruke zapravo ustanovljene na načelima islama. Važno je istaknuti riječ „opasne“, što može imati utjecaja i izazvati strah kod recipijenta. Izvještaj ima više izvora.

Zatim, 26. jula u srednje dugom izvještaju beletrističkog naslova „Turistička tajna veza“, tematizira seodlazak optuženih Omera Behmena, Ismeta Kasumagića, Hasana Čengića, Edhema Bičakčića i Huse Živaljau jednu stranu zemlju, besplatno i bez putnih isprava.

Navodi se i da su tražili podršku za ideje sadržane u „Islamskoj deklaraciji“. Skrećemo pažnju na riječ „tajna“, koja je dovoljna kako bi zadržala pažnju onih s druge strane novinskog papira. U vijesti je naveden autor i ima jedan izvor.

U dugom izvještaju od 27. jula „Nezvanična ćaskanja u zvaničnim predstavništvima“, beletrističkim naslovom se mogla privući pažnja javnosti. U tekstu stoji da je, „premda svi optuženi ističu da su boravili u pojedinim stranim zemljama, kao i njihovim zvaničnim predstavništvima u inostranstvima samo zbog organizovanja turističkog putovanja, uočljivo da su vođeni razgovori koji tendenciozno i lažno predstavljaju stanje u SFRJ.“ U izvještajutvrđnje da su putovali tajno, te da su lažno predstavljali SFRJ nisu potkrijepljene, a izvještaj je potpisan od B.R., i zasnovan je na jednom izvoru. Unesene su lične ocjene.

Dva dana kasnije, 29. jula, objavljena je kratka vijest beletrističkog naslova „Klupko kontradiktornih izjava“. Piše da je, dok se optuženi Omer Behmen, Hasan Čengić, Ismet Kasumagić i Edhem Bičakčić ograđuju samo od dijela svojih prvobitnih iskaza u istražnom postupku, optuženi Husein Živalj davao sve oprečne tvrdnje tokom javnog saslušanja. Autor je ponovo B.R.

Zatim, 31. jula, objavljena je kratka vijest senzacionalističkog naslova „Lažne tvrdnje i naivna pravdanja“. Stoji da je završeno suđenje za 12 optuženih, a da će posljednjem iz grupe, zbog lošeg zdravstvenog stanja biti suđeno naknadno. U vijesti, kako je i navedeno, autor tek načelno navodi informacije o toku događaja. Ovdje je interesantna riječ „lažno“, koja ponovo može imati utjecaja na recipijenta.

Srednje duga vijest senzacionalističkog naslova „Klevete na kućnim sedeljkama“ od 2. augusta, navodi da je saslušano sedam svjedoka, a koji su govorili o tome šta se učilo na predavanjima. Senzacionalistički naslov riječju „klevete“ dobija pažnju, au navedenoj vijesti za optužene navodi da su „vjerskim predavanjima željeli postići cilj islamizacije muslimana i etnički čiste Bosne“. Autor je poznat.

Dan kasnije, dugi izvještaj faktografskog naslova „Danas govorim istinu“, navodi iskaze optuženih koji su počinjali riječima iz naslova. Autor donosi svoj sud, ocjenjući iskaze lažnim. Ima više izvora i autor je poznat.

Kratka vijest od 4. augusta faktografskog naslova „Suđenje grupi nacionalista u Sarajevu“, ponovo akcentira riječ „nacionalisti“. Navedeno je da su na saslušanju svjedoci potvrdili svoje iskaze. Međutim, iako je riječ o kratkoj vijesti, autor donosi svoju ocjenu, te navodi da su

ovim pokazane „neprijateljske i zlonamjerne tvrdnje muslimanskih intelektualaca“, iako tada još nije postojala presuda.

Kratki izvještaj senzacionalističkog naslova „Sijanje mržnje na školskim časovima“ donosi iskaze svjedoka koji su potvrdili da je Džemal Latić iskoristio svoje radno mjesto za širenje neprijateljskih poruka. Upotrebom riječi „mržnja“ vrši se propaganda, kao i u ranijim primjerima kroz riječi „opasno“ i slično. Ovaj izvještaj objavljen 5. augusta potpisuje B.R., i ima više izvora.

Dan kasnije, objavljen je izvještaj sa suđenja, faktografskog naslova „Skriveni zaštitnici prijetili svjedocima“. U tekstu se navodi da su sumnje da će se koristiti sva sredstva da se utječe na svjedoke, potvrđena. Dalje se navodi da je, u kontekstu spomenutog, Sead Seljubac, dao lažni iskaz pod prijetnjom porodice Latić, te je tražio da svoj iskaz ponovi. Dramatizujući događaj, autor u nekoliko navrata naglašava nastojanje muslimanskih intelektualaca da svim sredstvima nastoje promijeniti tok događaja. Autor B.R. u ovom dužem izvještaju unosi svoj sud.

Kratka vijest „Zamke svjedočenja“ objavljena je 8. augusta. Zanimljivog i beletrističkog naslova, vijest taksativno navodi imena svjedoka, uz podsjećanje na slučaj Seada Seljubca, spomenut u primjeru ranije. Autor je ponovo B.R.

Naredni dan, ponovo kratka vijest faktografskog naslova „Saslušanje svjedoka do kraja sedmice“. Vijest je strukturom u potpunosti odgovorila pravilima. Uz zadovoljavanje 5w pravila, autor nije dao svoj sud, nego je ponudio činjenice.

I dan kasnije, 10. augusta, objavljena je kratka vijest faktografskog naslova „Svjedoci potvrđuju iskaze“, kojom se nastavlja niz počet dan ranije, u kojoj su zadovoljena načela novinarstva. Autor je poznat, B.R.

Zatim, 12. augusta, objavljena je duga vijest faktografskog naslova „Rukopisi pripadaju optuženim“. Navedeno je da je sudski vještak-grafolog prezentovao nalaz ekspertize pojedinih tekstova, te je najavljeno da se izricanje presude može očekivati za 19. ili 20. august. Pravilo 5w je ispoštovano i autor je poznat.

Narednog dana, objavljena je srednje duga vijest „Crni refreni neprijateljske grupe“, senzacionalističkog naslova. Također, može se uočiti i da je riječ „neprijatelj“ često sadržana u medijskim napisima tog vremena, što možemo okarakterizirati kao propagandnu djelatnost. Navodi se da su prezentirani brojni inkriminirani tekstovi, materijali, knjige, brošure, zbirke,

leci neprijateljske emigracije, pisma, koja su optuženi širili i propagirali radi organizovane i kontrarevolucionarne djelatnosti sa pozicija muslimanskog nacionalizma. Autor je poznat.

Duga vijest senzacionalističkog naslova „Aveti prošlosti u terorističkom plaštu“ je objavljena 14. augusta i u njoj stoji da je dotadašnji tok suđenja potvrdio sve najvažnije kvalifikacije ukazujući da se radi o grupi koja je djelovala protiv Ustavom utvrđenog poretka zemlje. U ovoj vijesti se ponovo donosi sud prije suda. Riječ „teroristički“ isticana je više puta, čime se javnost jasno pokušala uvjeriti u istinitost navedenog, a autor je poznat.

Dva dana kasnije, 16. augusta, kratka vijest faktografskog naslova, koja najavljuje kraj procesa „Danas završna riječ javnog tužioca“. U ovom napisu, odgovoreno je na pravilo 5w, a kao i u ranijim, autor je potpisan.

Kraći izvještaj beletrističkog naslova „Atak na tekovine revolucije“ objavljen je 17. augusta. U tekstu stoji da je u završnoj riječi javni tužilac utvrdio da je djelatnost optuženih bila usmjerena protiv bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda i narodnosti, radi rušenja Bosne i Hercegovine kao Socijalističke republike i kontrarevolucionarnog ugrožavanja društveno-političkog sistema SFRJ. U ovom tekstu autor nije iznio svoje tvrdnje, ali se složio s javnim tužiocem.

Naslovi „Sutra izricanje presude“ od 19. augusta kao i onaj dan kasnije „Danas presuda“ predstavljajukratke, činjenične vijesti i naslove.

Senzacionalistički naslovljena, atako inastavljena cijela vijest od 21. augusta: „Neprijateljima 90 godina zatvora“. U tekstu stoji da je Alija Izetbegović osuđen na 14 godina zatvora, Omer Behmen na 15, Hasan Čengić i Ismet Kasumagić na 10, Edhem Bičakčić na sedam, Huso Življ na šest, Salih Behmen na pet, Mustafa Spahić na pet, Džemal Latić na šest godina, Melika Salihbegović na šest, Derviš Đurđević također na šest i Đula Bičakčić na šest mjeseci.

6.3 Drugi mediji u toku suđenja

Ranije su u radu već navedeni primjeri iz Svijeta i Večernjih novina koji su objavljeni prije samog suđenja, odnosno u periodu od hapšenja pa do 19. jula.

Navest ćemo primjere iz ovih medija objavljenih i u toku suđenja.

Sarajevki Svijet 25. jula donosi izvještaj senzacionalističkog naslova „Suđenje u Sarajevu: Duboki, zli korijeni: Prevrat u odgoju – Cilj islamska država”. Autorica Nagorka Idrizović, u tekstu iznosi optužbe na račun optuženih, iako tada još nisu bile izrečene presude. Ističe da je cilj optuženih bio stvaranje islamske države, a uništenje tekovina bratstva i jedinstva. Također, ako se osvrnemo na riječi u naslovu, možemo utvrditi da su riječi kojima je moguće vršiti propagandu.

Svijet ponovo 1. augusta, u potpisu N.I. donosi propagandne konstukcije u izvještaju senzacionalističkog naslova: „Suđenje u Sarajevu: Mračne misli naivnog teoretičara - Većina optuženih je svoje neprijateljsko djelovanje pokušala objasniti kao religijsko opredjeljenje, a kontakte s ekstremnom emigracijom u inostranstvu i potencijalnim saveznicima kao turističko putovanje”. U samom tekstu optuženi su okarakterisani kao neprijatelji i nacionalisti.

Večernje novine po izricanju presude viješću faktografskog naslova „Krivi su“ piše da su presuđeni nacionalisti „neprijateljski djelovali sa pozicija muslimanskog nacionalizma, zagovarajući stvaranje etnički čiste Bosne i Hercegovine, radi formiranja republike organizovane na principima islama."

Potrebno je napomenuti da autori Muslimović i Spahić pišu i o periodu objektivnijeg informiranja javnosti o Sarajevskom procesu, ali tek po oslobađanju osuđenih. Prvi takav primjer je iz 1989. godine u listu Valter, u kojem je intervju dao Alija Izetbegović, u kome on daje detaljan osvrt na sve detalje procesa. (Muslimović, Spahić, 2021:264)

Nakon ovog intervjuja, u listu Naši dani objavljen je intervju s Džemalom Latićem, u kojem je objasnio ideološke stranputice, političku, policijsku, sudsku praksu tadašnje vlasti u Jugoslaviji, ali i o propagandi koja je vršena. On navodi da su „plasirane neistine i oblikovane iskrivljene predstave s ciljem kompromitacije“ optuženih. (Muslimović, Spahić, 2021:265)

7. Interpretacija rezultata

Nakon što su navedeni primjeri iz medija Oslobođenje, Svijet i Večernji list i ponuđena njihova kvantitativna analiza, u ovom poglavlju će biti interpretirano navedeno.

Ono što je važno na samom početku utvrditi jeste da li su medijski sadržaji koji su predmet analize zadovoljili osnovno pravilo, odnosno da li su odgovorili na pravilo 5W – da li su ponudili odgovore na pitanja who/ko, where/gdje, when/kada, what/šta, why/zašto i how/kako. Nakon analize, utvrđeno je i važno naglasiti da su svi sadržaji odgovorili na ovo pravilo.

Zatim, nužno je osvrnuti se na etička načela novinarstva. Sadržaji moraju biti zasnovani na istini, oslikavati suštinu činjenica i podataka, te ne smiju biti zasnovani na razmišljanjima, idejama, uvjerenjima i ličnim sudovima. Ono što je moguće uočiti u novinskim napisima o Sarajevskom procesu, a što je u ranijim poglavljima i spomenuto, štampa je optužene i prije presude osudila, što nije bilo zasnovano na činjenicama i podacima. Mjesec dana prije negoli je donesena presuda da su krivi, štampa ih je okarakterisala kao krive, te kao nacionaliste.

Kada govorimo o načelu pravovremenosti, na njega je u spomenutim primjerima odgovoreno.

Zatim, ukoliko analiziramo naslove, uočavamo da je većina naslova bila ili senzacionalistička ili beletristička, a tek nekoliko naslova bilo je faktografsko i jasno su odslikavali suštinu napisanog. U naslovima koji su senzacionalistički i beletristički, korištene su i riječi kao što su „mržnja, opasno“, a što može biti propagandna konstrukcija koja kada se ponavlja recipijenta može uvjeriti u napisano.

Autori su potpisani, ali, kako je navedeno i u ranijem poglavlju, neki od sadržaja su imali unesen vlastiti sud i promišljanje.

Kada sumiramo govor o načelima novinarstva, možemo kazati da su izvještavali pravovremeno, ali ne i objektivno i istinito o događajima.

Naime, dominantna crta medijskog izvještavanja je senzacionalizam, neobjektivnost, apologetska pristrasnost, izvještavalo se sa stajališta optužbe, a ne neovisnog i nepristrasnog posmatrača. Citirane su sve tvrdnje optužbe, dok se odbrana prenosila u nekoliko ovještalih i uopćenih konstatacija poput „porekao navode optužbe“, „odbacio tvrdnje svjedoka“.

Kako je kazano, glavni cilj medija je zadovoljavanje potrebe čovjeka da bude obaviješten o važnim društvenim procesima i svim relevantnim događanjima, a medijski izvještaji imaju ulogu i artikulacije, oblikovanja i postavljanja problema u takve okvire u kojima ih javnost može opažati. S obzirom na to da mediji imaju važnu ulogu i u uspostavljanju prioriteta u obrađivanju tema važnih za javnost, uočavamo i da su mediji temu Sarajevskog procesa pozicionirali kao bitnu u javnosti, sugerirajući im ponašanje spram ove teme, čime je vršen utjecaj.

S obzirom da je u utjecaju medija nezavisnost važan faktor, te da li su novinari nezavisni i da li služe samo javnosti, možemo utvrditi da u našem primjeru ipak imamo utjecaj države.

Iako se od medija očekuje profesionalna opredijeljenost i dužnost prema javnosti, te autonomija od političkih i ekonomskih centara moći, u primjeru Sarajevskog procesa nisu bili isključivo u službi javnosti, što potvrđuje primjer iz literature, tako autor Danilović i navodi da je štampa bila u službi Partiji. Podsjećamo na citat Danilovića „Da bi se prikrila ova montaža (koju je pripremila Partija) i sačuvalo kakav-takav autoritet optužnice i pokretanja ovog sudskog postupka, glavnu ulogu dobijaju mediji: TV, radio i novine ponavljaju inkriminacije iz optužnice svakog dana suđenja umesto da izveštavaju o onome što se dešava u sudnici.“

Dakle, mediji su mogli djelovati na stajališta javnosti, mogli su potaknuti na formiranje stavova konkretno o Sarajevskom procesu i njegovim akterima.

Mediji se u našem primjeru obraćaju općoj javnosti, odnosno svim stanovnicima. Kao sastavni dio života, imali su veliku moć utjecaja na formiranje javnoga mnijenja i mogli su utjecati naprosuđivanja o temi Sarajevskog procesa.

Pitanje propagande je teško odvojiti od pitanja medija, jer su oni osnovna platforma propagandnog djelovanja – zagovaranja određenih ideja ili protivljenja određenim idejama, ovisno o krajnjem cilju glavnih aktera propagandnih poruka.

Kada govorimo o propagandi u izvještavanju o Sarajevskom procesu, prvo ćemo se osvrnuti na šemu propagande komunikacije, koja je navedena u ranijim poglavljima.

Šemu čine: kreator ili nosilac propagande, komunikator, poruka (informacija), kanali (mediji), ciljne grupe (recipijenti) i poželjno (modifikovano, novo) ponašanje recipijenata. Kreator propagande bila je Partija, ona je preko novinara u medijima javnosti prenosila poželjne stavove o učesnicima Sarajevskog procesa.

Kako smo kazali, propaganda ima za cilj usmjeravanje ponašanja ciljnih grupa, ima za cilj danogovori pojedinca ili grupu da napusti svoje aktuelne stavove i zamijeni ih novim stavovima koje preferira određeni kreator propagandnih poruka, tako se nastojala javnost uvjeriti da nije riječ o muslimanskim intelektualcima, nego o muslimanskim nacionalistima, onima koji žele etnički čistu Bosnu, koji žele izvršiti islamizaciju muslimana te podrivati temelje bratstva i jedinstva, stoga je i riječ „nacionalisti“ često isticana kako bi ušla u svijest javnosti.

Naveli smo da je propagandna djelatnost zapravo proces koji se uvijek organizuje s preciznim ciljevima, definisanom (prikrivenom ili otvorenom) namjerom pojedinaca, grupa, institucija, političkih i ekonomskih centara moći. U našem primjeru, radi se o namjerama političkih centara moći da se muslimani okarakterišu kao nacionalisti. Naveli smo i kako u propagandnom procesu uvijek postoji neko ko propagandnu aktivnost organizuje, da se radi o subjektu propagandnog djelovanja, o nekom ko svjesno organizuje čitav proces i u tom smislu obezbjeđuje osnovne pretpostavke za uspješnu realizaciju zadataka, što je u ovom primjeru bila Partija. Važan činilac za posredovanje propagandnih poruka su mediji, što je u našem primjeru štampa. Kako je više puta naglašeno, propagandna poruka je bila jezički sadržaj, konstruisan kako bi se djelovalo na publiku.

Također, spomenuli smo da postoje pravila koja se s manjim ili većim modifikacijama primjenjuju u propagandi. To su: jednostavnost, sugestivnost, prilagodljivost, dramtizovanje, orkestracija, koncentracija djelovanja, ofanzivnost, kontinuitet, ponavljanje, diferenciran pristupe kontrapropaganda.

Jednostavnost podrazumijeva pristupačno i jasno prezentiranje činjenica, stavova i intencija. Dostupnost i jasno naglašavanje „muslimanski nacionalisti“ u svim tekstovima tome svjedoči.

Zatim, sugestivnost se često koristi u kriznim situacijama, budući da su u takvim okolnostima sve društvene grupe podložne emocijama, što je u atmosferi krize 1983. godine i korišteno.

Dramtizovanje traje iz dana u dan, dok se kod recipijenta ne stvori poželjno stanje duha, pogodno za usmjeravanje mišljenja i ponašanja, što također uočavamo na našem primjeru, jer je trajalo iz dana u dan.

U prilagodljivosti je suština u prilagođavanju sadržaja informacija i poruka propagandnom cilju. Naveli smo da je jedna od najčešćih tehnika koja se koristi u prilagođavanju tehnika

transformacije izvornih informacija prema stavu i cilju kreatora propagande. Tako je i na primjeru Sarajevskog procesa došlo do mijenjanja sadržaja, odnosno prenamaganja.

Sušтина orkestracije je u sinhronizovanoj i ofanzivnoj aktivnosti koja se organizira usmjerava iz jednog centra, a na našem primjeru je organizirana i usmjeravana iz Partije, a štampa je bila pod stalnim nadzorom, kako tvrde svjedoci.

Ponavljanje je bitno pravilo koje često koristi svaka propaganda. Ponavljanje po pravilu produbljuje i obogaćuje saznanja. Ukoliko se propagandne poruke češće ponavljaju, veća je mogućnost da budu prihvaćene, a na našem primjeru propagandne poruke o Sarajevskom procesu su plasirane svakodnevno.

Kako je ranije navedeno, dominantna crta medijskog izvještavanja je senzacionalizam, neobjektivnost, apologetska pristrasnost, izvještavalo se sa stajališta optužbe, a ne neovisnog i nepristrasnog posmatrača. Citirane su sve tvrdnje optužbe, dok se odbrana prenosila u nekoliko ovještalih i uopćenih konstatacija poput „porekao navode optužbe“, „odbacio tvrdnje svjedoka“. Da je to tako, potvrdit ću ranijim primjerima:

Senzacionalizam: U tekstu „Aveti prošlosti u terorističkom plaštu“ se isticanjem epiteta „teroristički“ nastoji privući pažnja, pri tome kršeći nečiji ugled u društvu (ne smijemo zaboraviti da novinar ne smije vrijeđati niti objavljivati neistinite i neprovjerene informacije, da ne smije stvoriti pogrešan zaključak o nekoj osobi, tj. dovesti je na loš glas u društvu).

Neobjektivnost: U više tekstova optuženi su nazvani „muslimanskim nacionalistima“, „kleronacionalistima“, iako za isto nisu bili presuđeni, stoga je ovo bilo neobjektivno i suviše etiketiranje optuženih.

To da se izvještavalo sa stajališta optužbe, a ne neovisnog i nepristrasnog posmatrača odsluškati ćemo navedenim primjerom iz Oslobođenja, gdje su osude protiv optuženih prije suđenja izrečene putem teksta s naslovom i podnaslovima: "U ponedjeljak u Sarajevu počinje suđenje grupi muslimanskih nacionalista: Podrivali društveno uređenje zemlje - Na optuženičkoj klupi naći će se grupa od 13 nacionalista, čija je djelatnost bila usmjerena protiv bratstva, jedinstva i ravnopravnosti naših naroda i narodnosti i protiv vlasti radničke klase, radi rušenja BiH kao Socijalističke Republike, a time i rušenja Ustavom utvrđenog poretka SFRJ."

Dakle, uočavamo da izvještavanje nije bilo objektivno i nepristrasno. Iako je zadovoljavalo pravilo 5w, ali novinarska etika nije zadovoljena.

Prilagođenim porukama, u kojima su pažljivo birane riječi koje mogu utjecati na svijet recipijenta, u kontinuitetu se gradilo željeno mišljenje i odrednica spram Sarajevskog procesa. Mediji su poslužili kao platforma za širenje propagandnih poruka, koje su osim samog sadržaja, često obuhvatale elemente koji su pledirali na strah, nesigurnost i druge osjećaje kod recipijenata, a što je trebalo omogućiti uspješnije primanje poruka.

Sumirano, nakon što smo napravili uvid u neke od primjera iz medija, analizirali naslove i strukturu sadržaja, jasno su prepoznati elementi propagande, kroz odabrane riječi, vrijeme plasiranja poruka, način njihovog plasiranja, te udaljavanje od etičkih načela novinarstva.

Naravno, kroz analizu odabrane teme, i kroz date primjere, prilika je i da se donesu zaključci koji mogu biti doprinos oblasti Komunikologije.

Podsjetit ćemo da su novine kao medij dnevni zapis događaja u zemlji i svijetu, te opširnije informiraju javnost, a da je prostor javnosti prostor komunikacije nekog društva unutar kojeg se obavlja razmjena različitih tipova informacija. Da bi prostor javnosti funkcionisao, potrebno je zadovoljiti kriterije komunikacijskog procesa i načela novinarstva, što ističemo i za naš primjer. Bilo je potrebno zadovoljiti etička načela novinarstva, te javnosti dati njeno pravo da bude upoznata s obje strane priče te da sama donese zaključak.

Iako se možda čini da javnost upravlja sama sobom, ipak mediji imaju utjecaja na nju te je potrebna povezanost ne samo ljudi u društvu, već posebno u sferama komunikacije i informiranja.

U ovim okolnostima je profesionalno novinarstvo zbog manjka progresivnih medijskih politika kao i izlaganje građana profesionalnom, etičnom novinarstvu bilo na niskom nivou.

Naravno, mediji trebaju podršku kako bi se omogućilo kvalitetno izvještavanje, predstavljanje pluralističkih mišljenja i redovna provjera informacija iz višestrukih izvora, što je bilo potrebno kako u slučaju izvještavanja o Sarajevkom procesu tako i danas.

8. Osuđeni u Sarajevskom procesu o štampi

Osuđeni u Sarajevskom procesu naglašavaju da je štampa vršila propagandnu djelatnost.

Tako je Alija Izetbegović svjedočeći na sudu istaknuo da je štampa iznosila klevete: „Moje hapšenje, moji pretresi stana, duga i neizvjesna istraga, ovo suđenje, klevete u štampi bez priziva i prava na odgovor, presuda i sve ono što slijedi za njom, nanijeli su bol i neprilike ljudima koje volim i koji me vole“. (Danilović, 2006:156)

Također, Izetbegović se u svojim „Sjećanjima“ osvrće na Sarajevski proces. U knjizi isto navodi da je štampa iznosila klevete: „Navest ću samo da je sutradan nakon izricanja presude 'Oslobođenje' izašlo s naslovom 'Neprijateljima 90 godina zatvora'. Novine sam tada konačno dobio, otkad samo bio uhapšen bio sam hermetički zatvoren“. (Izetbegović, 2020:237)

Isti primjer navodi i Omer Behmen, u svojoj autobiografiji „Na dnu dna“ (Behmen, 2006:247)

Husein Živalj je na suđenju kazao „Dvadeset i tri miliona stanovnika ove zemlje su obaviješteni da sam ja nacionalista, zagovornik islamizacije, etnički čiste Bosne i tako dalje. Zahtijevam da se sa mene, kao i sa ostalih, skinu te grozne etikete objavljene kroz štampu“. (Danilović, 2006:157)

Omer Behmen, u svojoj knjizi „Islamski odgovori“ piše kako je prikaz novinarkе Nagorke Idrizović o Sarajevskom procesu objavljen u nastavcima u Oslobođenju „krajnje neukusan, jer je smišljeno jednostran: autorica se oslonila na izjave istrage i sa suda, koje su išle u prilog javne optužbe.“

„To je stvorilo toliko krivu sliku o svemu što se stvarno dogodilo i pod istragom i na sudu, kao kad bismo ozbiljno uzeli izjave i priznanja u srednjem vijeku optuženih žena i da su bile vještice i kao takve spaljivane. Doduše, srednjovjekovna inkvizicija je u svojim spisima u detaljima iznosila pod kakvim mučenjima su data ta priznanja, ali ova današnja, našeg orvelovskog doba, nije upoznala novinarku Nagorku pod kakvim uvjetima su davana "priznanja". Novinarka Nagorka imala je bar na sudu prilike vidjeti kakva se drama odigravala i sa optuženima i sa svjedocima. Očigledno, novinarka Nagorka je daleko od profesionalnog i političkog vrha, gdje su se krojile optužbe, optužnice i presude, pa nije ni čitaocima novinskog feljtona u Oslobođenju mogla reći šta se stvarno odigravalo na Procesu '83. Autorici nije bilo ni na kraj pameti da to otvoreno prizna. Jer, novinarka Nagorka je zaboravila da je u taj slučaj upletena masa ljudi i da je svima njima bilo jasno da je u pitanju

politička podvala zaogrnutu u pravno ruho na tako nestručan način, da ni naredbodavci ni izvršiooci ovog procesa nisu mogli prikriti da se radi o montiranom procesu.“ (Behmen, 2008:356)

Mustafa Spahić također tvrdi da je štampa neosnovano osuđivala aktere Sarajevskog procesa. „Lično meni je tada štampa pripisivala kao grijeh mnogo, između ostalog i ovo: da sam negodovao što se među muslimanima uvlače neislamski običaji prilikom sahrana. Čudna mi čuda! I velikog grijeha! Uostalom, to je moje intimno mišljenje s kojim nisam nikog uznemiravao“, navodi Spahić. (Behmen, 2008:357.)

Dakle, u istraživanju se uspjelo doći do tragova o tome šta su osuđeni u Sarajevskom procesu kazali o utjecaju na javnost i propagandi. Kako je navedeno, Izetbegović, Behmen, Živalj i Spahić su ostavili pisanu riječ o tome kako su oni vidjeli dešavanja, tvrdeći da su mediji iznosili neistine i klevete o njima, bez prava na odgovor.

Kako će to u ovom radu više puta biti akcentirano, potrebno je da sve strane jednog događaja dobiju medijski prostor i iznesu svoja viđenja, a na javnosti bi trebalo biti da sama kreira stav i donese lični sud o datom.

Živalj čak traži da se s njega, i drugih osuđenih, „skinu etikete objavljene kroz štampu“.

Kakobi se, bar malim dijelom, prikazala druga strana, navest ćemo izjavu jednog od sudionika iz medija.

U dokumentarnom filmu Al Jazeera Balkans „Sarajevski proces“, objavljenom 2015. godine, između ostalih govori i Srđan Dizdarević, pomoćnik glavnog urednika Oslobođenja 1983., osvrnuvši se na proces, ali i naglasivši da, s ove vremenske distance, vidi da su osuđeni nepotrebno kažnjeni.

„Mislim da su zakoni ti koji su vrlo široko postavljali pitanje verbalnog delikta, kontrarevolucionarnog djelovanja, bili su previše rigidni i previše ideologizirani. Kada govorimo sa stanovišta konvencija, koje su tada bile važeće i koje je Jugoslavija ratifikovala, ugrožena su prava na slobodu izražavanja, slobodu udruživanja. Kada sve sagledamo, nisu trebali biti osuđeni, kod mene više radi naknadna pamet. Nepotrebno su prozivani i osuđeni“, kazao je Dizdarević u filmu.

Dizdarević, koji je i sam učestvovao u kreiranju medijske slike o akterima procesa, 32 godine kasnije navodi da su oni „nepotrebno prozivani i osuđeni“.

9. Intervju

Za potrebe ovog rada, obavljani su intervjui s dva sagovornika, direktna aktera u Sarajevskom procesu, u namjeri da se dobije stvarni prikaz i uvid u dešavanja 1983. godine, ali i osvrt na temu ovog rada.

Intervju je prvo obavljen s Amilom Kasumagić-Fočo, kćerkom osuđenog Ismeta Kasumagića. Kasumagić-Fočo je u periodu očevog hapšenja bila studentica, a danas je penzionisana profesorica stranih jezika. Intervju je obavljen 1. novembra 2021. godine.

Drugi sagovornik za potrebe ovog rada bio je jedan od osuđenih u procesu, Džemal Latić. O njemu je ranije više kazano, a navodimo da je danas profesor na Fakultetu islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu. Intervju s Latićem je obavljen 19. decembra 2021. godine.

9.1 Amila Kasumagić-Fočo

Sarajevski proces je historijski događaj, koji je obilježio vremenski period u kome se dešavao. Vaš otac je bio jedan od osuđenih u procesu. Kako je porodica primila vijest prvo o njegovom hapšenju, a zatim i presudi, te kakve je to posljedice ostavilo na porodicu?

Kasumagić-Fočo: Babo je cijeli život predano radio za bosanskohercegovačko društvo u izgradnji Jugoslavije i dobio Orden za rad od Titai plaketu počasnog građanina grada Zenice. I nas je odgajao, zajedno sa mojom mamom, da budemo korisni i da postizemo najbolje rezultate u školi. Ali, činjenica je da smo mi po svom odgoju, obrazovanju i načinu života bili neprijatelji socijalističke komunističke stvarnosti. Pokazalo se da oni nisu mogli mirno posmatrati da moj babo, kao svjetski priznat i tražen naučnik, odlazi u džamiju, kupuje halal meso, druži se s ljudima sličnih pogleda i svojim primjerom pokazuje da je islam sveukupan način života. Posebno je komunističkom režimu smetalo što je moja porodica s babine i mamine strane uvijek živjela islam. Cijela porodica Ismeta Kasumagića je bila na meti komunističkog režima i isljeđivana u Sarajevskom procesu 1983. Osim što su nas isljeđivali, uzeli novac, naši životi se nisu mogli normalno nastaviti, bili smo izopćeni iz društva.

Kakva je bila uloga medija u Sarajevskom procesu, jesu li oni utjecali na kreiranje mišljenja javnosti o Sarajevskom procesu?

Kasumagić-Fočo: Što se tiče medija, oni su utjecali na to da se nama porodicama situacija oteža, a uhapšenim, među kojima je bio i babo, povećaju kazne i za njih vežu najgore moguće priče. Novinari i mediji su bili kaiševi, reperi, megafoni i mikrofoni Partije čiju ispravnost rada, po nalogu Partije, nadzire KGB, i smatram da je to tema koja zahtijeva istraživačko-analitičku studiju koja bi elaboracijom dovela do jedne sinteze, pouke i poruke kako se ne trebaju i ne smiju zloupotrebljavati mediji. Što se tiče porodice, nama porodicama je bilo još teže zbog svega onog što smo vidjeli ili čuli. Nije lako kad ne znate šta vam se s babom dešava, a u novinama čitate kako ga nazivaju raznim imenima, ili da prvo na TV-u čujete da će biti osuđen. Mučno i jako teško je bilo zbog toga“, navela je Kasumagić Fočo.

Jesu li mediji porodicama optuženih, a kasnije i osuđenih, davali prostor da iznesu svoje viđenje dešavanja?

Kasumagić-Fočo: Porodicama je bilo onemogućeno objavljivanje u domaćoj štampi, a tekstovi koji su drugačije govorili o Sarajevskom procesu u odnosu na domaću štampu, mogli

su se objavljivati isključivo u susjednim državama. Mi smo znali ići u Beograd kako bi tamo nešto objavili, ali u našim medijima nismo mogli ništa reći bio je to zatvoren prostor za nas. U više navrata smo pokušali glas druge strane pustiti u eter, ali to nije bilo moguće. O Procesu je izvještavalo samo nekoliko njih, jedna od njih je bila Nagorka Idrizović, njene tekstove svi najviše pamtimo, a objavljivali su samo ono što javnost 'treba' da čuje, a ne ono što je zapravo bilo. Uz sve torture koje smo kao porodica prolazili, medijski puč na nas je bio značajan segment. Dobro se sjećam, nakon što su mediji počeli pisati o nama, kada bih krenula kroz čaršiju, moji poznanici bi čak, kada bi me vidjeli, skrenuli u drugu ulicu kako se ne bi pozdravili sa mnom. Slovili smo za porodicu državnog neprijatelja. Ovo je kratki opis onoga što smo mi kao porodica proživjeli tokom Sarajevskog procesa i onog što su mediji činili u istom događaju. Štampa je bila samo glasilo komunističke vlasti, ciljano se tim putem utjecalo na javnost. Smatramo se idejnim i moralnim pobjednicima i nadamo se da će se i kroz ovaj, a i kroz druge radove o ovome govoriti kako bi se istina konačno rasvijetlila.

9.2 Džemal Latić

Također, za potrebe ovog rada svoja iskustva i viđenja uloge medija u toku Procesu ponudio je i osuđeni Džemal Latić.

Profesore, dok ste bili u zatvoru niste dobijali štampu, ali istu ste analizirali nakon izlaska iz zatvora. Prema Vašem mišljenju, kakvu su ulogu mediji imali u Procesu?

Latić: Više puta sam napomenuo da je naš proces UDBA (Služba državne bezbjednosti SFR Jugoslavije) vodila na dva kolosijeka: na sudu i u javnosti. I danas s mukom uzimam sakupljene tekstove o našem procesu i analiziram podvale i manipulacije koje su putem medija plasirane u javnost. Trinaestog maja, na Dan Službe državne bezbjednosti "Oslobođenje" je objavilo intervju sa Duškom Zgonjaninom, republičkim sekretarom za unutrašnje poslove SR Bosne i Hercegovine, istim onim četnikom koji me je izluđivao u ponoć s petog na šesti maj u Ulici Branka Šotre br. 4. (U toku agresije otišao je na Karadžićevu stranu i, navodno, ubijen ili je naprasno lipsao u Banjoj Luci.) Naslov teksta je: "Titovo djelo – snaga naše bezbjednosti." Na fotosu: urednici "Oslobođenja" Fuad Dorić i Đuro Kozar sa Zgonjaninom; u pozadini: veliki poster Josipa Broza. Iako se mi nigdje u tekstu direktno ne spominjemo, sav tekst je, zapravo, zgotovljen radi nas: Zgonjanin najprije daje historijski presjek nastanka UDBE zatim navodi njezine "historijske uspjehe" da bi završio hvalospjevom o UDBA-inoj spremnosti i efikasnosti da se suoči sa "međunarodnim terorizmom" koji, navodno, "nema granica" i koji je i te, 1983. godine, pripremio "diverzantske i terorističke akcije." Sudeći prema ovom tekstu, UDBA gotovo i ne treba da djeluje budući da su "naši radni ljudi i građani" toliko budni i spremni da sačuvaju sve "tekovine" naše revolucije. "Brojni su primjeri najkonkretnijeg suprotstavljanja radnih ljudi i građana nosiocima neprijateljskog i kriminalnog djelovanja u svojim sredinama, naročito javnim neprijateljskim istupima, nacionalističkim i kleronacionalističkim ispoljavanjima," tvrdi Zgonjanin. Glavni udbaša Bosne i Hercegovine svoj intervju završava riječima "druga Tita" koje je ovaj izgovorio u Karađorđevu 1971. g. na nekoj sjednici Predsjedništva SKJ: "Mi imamo toliko snage, ne samo u Savezu komunista, nego u radničkoj klasi, u svjesnim građanima našeg socijalističkog društva, da nam nije potrebna upotreba nekih krajnjih sredstava...." Vodeći "preventivne mjere" protiv "neprijateljskih i kriminalnih delikvenata", "činimo sve", kaže Zgonjanin, "da se u punoj mjeri poštuje ustavnost i zakonitost u radu naših organa i službi bezbjednosti, da u postupcima prema ljudima, kako nas je učio drug Tito, budemo humani..."- u vrijeme kada je Rušid Prguda, pod "humanim" metodama njegove

službe, dobio infarkt, kada sam ja bio na granici nervnog sloma, kada su svjedoci (Hundur Hamzalija i Mehmed Arapčić) završavali na neuropsihijatriji, kada su "humano" obrađivani svjedoci protiv nas ili kada se, naprimjer, svjedok Hanefije Avdagića, nakon što je pred Udbom nasilu potpisao iskaz protiv ovog zeničkog muslimana, objesio u kupatilu svoga stana čim je saznao da su Hanefiju uhapsili. Zatim, "Večernje novine", su u podnaslovu najavile početak suđenja sljedećim riječima: "Prema navodima optužnice, grupa od 13 nacionalista je organizovano neprijateljski djelovala sa pozicija muslimanskog nacionalizma, zagovarajući stvaranje "etnički čiste" Bosne i Hercegovine, radi formiranja republike organizovane na principima islama". Izvještač za ovaj dnevnik bio je izvjesni S. Princip. Nekako u isto vrijeme (21. aprila) u Novom Sadu je održano savjetovanje republičkih i pokrajinskih javnih tužilaca. Tamo je republički javni tužilac Bosne i Hercegovine Hasan Bakalović 'prisutne upoznao sa detaljima djelovanja upravo otkrivene grupe pripadnika muslimanskih nacionalista u BiH' kada nas je također optužio za 'etnički čistu BiH koja bi bila samo muslimanska,' a o slobodi umjetničkog stvaralaštva i pisane riječi rekao je ono što su 'znali valjda svi pisci i umjetnici Jugoslavije: 'Tužilac nikako ne može biti cenzor jer u našoj zemlji nema cenzure' (Oslobođenje, 22. april 1983.). Beogradski mediji si pak igrali „mnogo lukaviju igru: preuzimali izjave bh. ideologa i moćnika“. Beogradske Večernje novosti (koliko se sjećam, najtiražniji dnevnik u Srbiji u to vrijeme) donosi razgovor sa dr. Ivanom Cvitkovićem, izvršnim sekretarom Predsjedništva CK SK Bosne i Hercegovine, pod naslovom „Verski fanatizam neće proći“ u kome ovaj komunistički ekspert za pitanja religije kaže: „Glavni cilj domaćih pobornika islamizacije svijeta bio je stvaranje etnički čiste muslimanske Bosne i Hercegovine koja je, po njima, trebalo da postane prva islamska država u Evropi.“ (14. juni). U onim drugim beogradskim novostima, koje su se zvale Osmicom, a koje je izdavala Borba, Mensur Osmović (osnivač i glavni urednik današnjeg Sana u Sarajevu), objavio je tekst pod naslovom Stari "Mladi Muslimani" u kome, nakon što je konstatirao da se o ovoj organizaciji "još uvek u najširoj javnosti ne zna dovoljno", tvrdi da je ona, u toku Drugog svjetskog rata, "bila uključena u fašistički pokret verujući da bi Treći rajh mogao da joj pomogne u stvaranju autonomne islamske Bosne i Hercegovine." Osmović donosi izjave koje su, povodom našeg hapšenja, dali Hamdija Pozderac, "predsednik CK SK BiH," dr. Fuad Muhić, "sarajevski profesor," i dr. Nijaz Duraković. Posebno mi se čini značajnim "otkriće" ovog posljednjeg koji kaže: „Domaća verzija panislamizma ima za cilj da potrese nacionalno biće Muslimana, da rasturi bosanskohercegovačke Muslimane kao narod... te da ih veže za neke samozvane centre islamske revolucije" (14. maj). Evo Fuada Dorića: „Kakvu to zajednicu nudi optuženi Alija Izetbegović? Pokušaj primjene i širenja ovakvih crnih teza, što je činila ova

neprijateljska grupa, znači...antisocijalističku i antikomunističku djelatnost potkrijepljenu istim onim mračnim idejama koje su 1941. godine značile poziv u bratoubilački rat....Sadističkim cijepanjem Kur'ana, zloupotrebljavajući svetu knjigu i vješto manipulišući osjećanjima vjernika, optuženi su ne samo iznevjerili principe vlastite religije već i javno širili mržnju i razdor između naših naroda i narodnosti atakujući na ono što svi moramo čuvati kao zjenicu oka svoga – bratstvo i jedinstvo", rečeno je, pored ostalog, u završnoj riječi javne tužbe. (Rasturači mržnje, Večernje novine, 18. augusta).

Izdvojite nam neke od primjera, na osnovu kojih se može tvrditi da su mediji bili akter u procesu?

Latić: „Neprijateljima 90 godina zatvora!“ piše Oslobođenje nakon presude. Kazna je sustigla neprijatelje, pišu Večernje novine. Na optuženičkoj klupi u sali Okružnog suda u Sarajevu našli su se neprijatelji zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti – a ne i vjernici jedne vjeroispovijesti / Nikada u ovoj zemlji nisu osuđivani ljudi zbog svoje vjerske opredijeljenosti / Ali, kada neko koristi religiju za ostvarenje političkih ciljeva, a pogotovu onih koji su suprotni sa interesima države – onda se mora naći pod udarom zakona. Udbaška propaganda, ma koliko bučna, ma koliko dugotrajno i minuciozno vođena diljem skoro čitave Jugoslavije, ipak nije mogla prikriti: istina o montiranju našeg procesa prodrla je u medije na Zapadu i muslimanskom Istoku. Bio bi krupan promašaj ne spomenuti upornu novinarku Oslobođenja Nagorku Idrizović koja je, u brojnim tekstovima, slavodobitno obavještavala javnost o historijskom uspjehu njezine Komunističke partije i njezine Službe državne bezbjednosti; jednostavno, skojevka je vjerovala da je istinito sve što je napisala o nama, dok drugi nisu vjerovali u ono što pišu, a ipak su pisali - u mržnji koju su pripisivali nama. (Udbaški) novinari, poslovično površni i povodljivi plaćenici, bavili su se vanjskom, manifestnom stranom jednog historijskog događaja. Za to vrijeme, njihovi nalogodavci, komunistički ideolozi, stajali su postrani, šutljivi, ali budno prateći svaki detalj koji se ticao nas. Tokom procesa i nakon presude, kad je i nakon što je Sud "dokazao" ono što je tim ideolozima i moćnicima trebalo u njihovoj – kako će događaji skorih godina uvjerljivo žalosno pokazati – slijepoj i antiislamskoj i antimuslimanskoj politici, pogotovo kad je zaškripilo sa svjedocima i kad su zabranjene vijesti o ovom procesu procurile iz sudnice, ti su se ideolozi javili iz svojih crvenih kabineta da bi "svome" narodu objasnili ono što on, po njihovome mišljenju, u svojoj "konzervativnoj" svijesti, nije mogao da "shvati“. Pred samu presudu, sarajevski sedmični list Svijet naručio je "političko-sociološku analizu" naše "krivice" iz pera komunističkog doktora političkih nauka Nijaza Durakovića. Uz Edinu Rešidović, Duraković je bio najperspektivniji

politički kadar Bosne i Hercegovine "iz reda Muslimana". "Analiza" koja slijedi na najbolji način dokazuje profil bh. "crvene" inteligencije. Nadnaslov: „MM- Pitomi okviri“ nacionalizma; naslov: Bog u službi bratoubistva. U tekstu: Jedna temeljitija sociološka i idejno-politička analiza aktuelnih manifestacija muslimanskog nacionalizma, njegovih mračnih, nehumanih i u krajnjem genocidnih ciljeva, zasigurno bi pokazala svu neodrživost ocjena izrečenih u dijelu strane štampe, posebno u pojedinim listovima koji su provjereno antijugoslovenski (i antikomunistički) raspoloženi gdje se sije sumnja u nepristrasnost suda, s tezama da Partija i policija komanduju sudu koji se "i pored skretanja KPJ 1948. godine od staljinizma nije mnogo izmijenio u odnosu na Staljinovo doba," kako piše Kristina fon Kol u "Noje cirher cajtungu". Zapravo, nikakvu analizu čitalac neće naći u ovome tekstu; to bi se prije moglo nazvati razjarenom odbranom bh. "crvenog" terora koji se tih godina ispoljavao nad jednim narodom koji nije imao političke orijentacije pred velikodržavnim projektima koji su se planirali u Beogradu i Zagrebu. Duraković je naročito podivljao nad tezom rahmetli Smaila Balića (urednika časopisa "Islam und der Westen", koji je izlazio u Beču, a čiji je svaki broj UDBA posebno analizirala) u kojoj je, u povodu našeg procesa, stajalo: Treba temeljito ispitati razloge povremene hajke na islam, Muslimane i svaki potez upravljen na rehabilitaciju bošnjaštva, jednog legitimnog narodnog osjećaja, kakvo je danas prikriveno muslimanstvom u nacionalnom smislu. Jedno je jasno: na Balkanu živi emocionalna struja, koja se mirne duše može uporediti sa antisemitizmom. Ova struja je upravljena protiv muslimana, pisali se oni velikim ili malim slovom. Evo kakve je zaključke iz ove Balićeve lucidne tvrdnje izveo komunistički politolog: Tu je Balić već na liniji "Islamske deklaracije." On je za bošnjačku naciju koju, dakle, legitimno, suvereno ili historijski sačinjava samo muslimanski etnos i u kojoj nema mjesta za Srbe i Hrvate i ostale narode i narodnosti, jer su oni, valjda, nelegitimni, pridošlice, uljezi i sl. Po toj koncepciji, njemu Muslimani u nacionalnom smislu (sa velikim "M") smetaju, jer je on, valjda, za povezivanje muslimana isključivo na vjerskoj osnovi. Zato on ističe da na Balkanu živi emocionalna struja, koja se mirne duše može uporediti s antisemitizmom. Kao da su bosanskohercegovački ili jugoslovenski Muslimani Semiti, kao da oni nisu slavenski narod kao i Srbi, Hrvati, Slovenci itd. On, zapravo, implicite veže njihovu sudbinu za neka druga područja, za neke samozvane islamske centre, za panislamizam kao pokret i ideologiju." Navest ću još jednu odbranašku tezu Nijaza Durakovića – da bih je komentarisao u posljednjim poglavljima ove knjige kada budem odgovarao na pitanje ko bi mogao biti politički pokretač našeg procesa i radi kojih ciljeva ga je pokrenuo. Duraković u istom tekstu piše: „U ovom kontekstu valja ukazati i na to da upravo ovu dimenziju neće da vide pojedini nacionalisti iz drugih nacionalnih sredina.

Njima je proces trinaestorici iz Sarajeva, uz svo likovanje, pompe i fanfare iz bogatog nacionalističko-šovinističkog arsenala, došao kao dobra prilika da ponove svoje ne tako davno iskazane optužbe: da su upravo oni na vrijeme upozoravali na panislamističku i muslimansku nacionalističku pošast, da su ukazivali da tobože SK BiH svjesno gleda kroz prste tom nacionalizmu, da ga brani, pa i pothranjuje... (22. august 1983.). Durakovićev mentor i glavni teoretičar marksizma-lenjinizma-titoizma iz BiH, "drug" Hamdija Pozderac, koji je i tada bio u vrhu Komunističke partije u Bosni i Hercegovini, godinu dana poslije presude u Startu odgovara na pitanje novinara Zorana Milovića: „U sklopu nacionalistički orijentiranih tendencija, za BiH posebno je važan problem muslimanskog fundamentalizma.“ Kakva je situacija nakon prošlogodišnjeg suđenja grupi muslimanskih nacionalista? Pozderac "Za Bosnu i Hercegovinu, kao, uostalom, za sve naše republike, svi su nacionalizmi podjednako opasni, i zbog toga se Savez komunista BiH suprotstavljao svim oblicima nacionalističkog djelovanja. Shodno toj osnovnoj, strateškoj orijentaciji, i ovaj slučaj nacionalističke eskalacije je energično presječen, a svi nosioci organizovane aktivnosti na tom planu osuđeni. Ipak, da bih učinio jasnijim dimenzije i realnu opasnost od takvih orijentacija, naveo bih šta predstavlja idejnu osnovu djelovanja s paniislamističkih polazišta. Prvi bi stav bio da učenje o "univerzalnosti i sveobuhvatnosti" islama, tj. o islamu kao nedjeljivoj cjelini vjerovanja i zakonodavstva, rezultira u shvatanju o nespojivosti islama i neislamskih sistema, kao i u nepostojanju koezistencije između islama i neislamskih društvenih i političkih institucija, što praktično predstavlja zahtjev za etničkom čistotom Bosne i Hercegovine i za organizovanjem islamske države kao izraza moralnih koncepata islamske religije. Drugi bi bio da je ukazivanje na povezanost između vjere i nauke, morala i politike, individualnog i kolektivnog, što ga vide zastupnici ovih koncepata, samo pretekst nosilaca ove platforme da islamu pribave vrijednost globalne svjetske posredničke misli, tzv. treće varijante, a islamskom svijetu ulogu posredničke nacije. Inisistiranje na navodnom natklasnom karakteru socijalnih ustanova islama, izraženih na političkom nivou, u shvatanjima o državi kao objedinjavajućoj instituciji, a na ekonomskom o "proizvodnji prema sposobnostima i raspodjeli prema pobožnosti", ukazuje na to da se kao osnovni element društvene regulative nudi neka apstraktna duhovna zajednica koja izmiruje društvene suprotnosti. U toj se perspektivi zamišljeno "novo društvo", zasnovano na principima "islamske socijalne pravednosti", jasno iskazuje kao totalitarno i autokratsko društvo, koje realne društvene protivrječnosti ukida tako što ih pomiruje u religiji. Koliko je to stepen "novine", a koliki odsustvo uvida u to da je upravo jednostrana primjena osnovnih islamskih propisa, kao dogmatizirane svijesti, uz niz drugih istorijskih razloga, bila jedan od uzroka istorijskog

zaostajanja islamskih zemalja, nije teško sagledati. Međutim, na ovakvim i sličnim idejnim osnovama izrastao je i agresivni i fanatični stav da je bilo kom islamskom vjerniku u našim prostorima bliži bilo koji pripadnik islama, u bilo kojoj zemlji svijeta, od pripadnika druge konfesije ili nacionalnosti u našim prostorima." Teze ove dvojice marksista- titoista prežvakalisu još Izudin Filipović, Nijaz Dizdarević i Muhammed Bešić, koji imaju razloga da zavide na ideološkoj "kreativnosti" i "analitičnosti" profesorskog dvojca sa Fakulteta političkih nauka, te ih stoga ima smisla ovdje samo registrirati.

9.3 Interpretacija intervjua

Masovni mediji dolaze do svakog pojedinca te svojim porukama oblikuju način razmišljanja, ali i teme o kojima će javnost misliti. Tako je tema Sarajevskog procesa bila nametnuta kao jedna od istaknutijih 1983. godine. Razmatrajući utjecaj medija na javnost tada, možemo izvući i značajne zaključke o tome štai kako s medijima danas i kako odrediti i ublažiti medijske manipulacije u budućim društvenim događanjima od općeg značaja. S tim u vezi, značajni su i zaključci do kojih se došlo tokom intervjua s Amilom Kasumagić-Fočo i Džemalom Latićem.

Od sagovornika Amile Kasumagić-Fočo i Džemala Latića traženo je da iznesu svoj osvrt na ulogu medija u Sarajevskom procesu, te da ocijene jesu li mediji utjecali na javnost.

Analizirajući primjere koje je navela Kasumagić-Fočo, navodeći da su utjecali na njen, ali i život drugih članova porodice, jer je društvo porodicu Kasumagić drugačije posmatralo i drugačije tretiralo nakon medijskih napisa o Ismetu Kasumagiću, uviđamo da je propaganda, koju karakteriše namjeran pokušaj da se utiče na ishod nekog događaja ili da se utiče na uvjerenja i stavove, odnosno javno mišljenje, provedena u ovom slučaju.

Kako je sadržano u intervjuu, Kasumagić-Fočo tvrdi da su mediji negativno utjecali na nju samu, njenu porodicu, jer su u medijskom diskursu okarakterizirani kao porodica neprijatelja države, te da je to dalje polučilo posljedice u vidu izolacije u društvu i otežanog provođenja uobičajnih obaveza.

Ukazala je i na to da drugoj strani, na ovom primjeru govoreći, osuđenim i njihovim porodicama nije data prilika da kažu bilo šta, i tako ignorišući jednu stranusvjesno je prezentiranasamo druga strana.

U slučaju da je medijski prostor ustupljen i drugoj strani, te da je priča predstavljena i iz drugog ugla, javnost bi bila u poziciji da promisli i sama donese sud o datom događaju. Međutim, s obzirom na to da u javnosti nije bila zastupljena druga strana, do recipijenata je stigla samo jedna vrsta informacija. Također, podsjetit ćemo da su medijski napisi bili kontinuirani i slični, te da su svi akcentirali iste poruke (o muslimanskim nacionalistima, neprijateljima države i njihovoj težnji za kreiranje etnički čiste Bosne).

Za propagandne poruke je vrlo važno i vrijeme u kojima se one šalju. Naime, one ne moraju nužno biti zasnovane na laži. Naprimjer, ako se na listu papira vijest o uspjehu u nekom ratu plasira do najvećih gradova te države, a zatim se kaže da se isto usmeno prenese, utjecaj će

biti manji. Ako se za prenos istih ovih vijesti iskoriste mediji i pri tome se vijest plasira pravovremeno, može se podići utjecaj. Poruke o Sarajevskom procesu su plasirane pravovremeno i putem najutjecajnijih medija u državi u tom trenutku, što je mogao biti zalog za veći uspjeh.

Džemaludin Latić je u svojim odgovorima govorio na konkretnim primjerima iz medija. Analizirajući naslove i tekstove, on tvrdi da su novinari bili površni i „plaćenici“, te da su se bavili vanjskom, manifestnom stranom jednog historijskog događaja, bez da su događaju pristupili iz više uglova. Latić je naveo da su mediji provodili politiku vlasti.

Iz njegovih odgovora, uviđamo ulogu medija u cjelokupnom sistemu kontrole i nadziranja, s posebnom ulogom u sistemu indoktrinacije, odnosno učenja javnosti šta trebaju misliti i zastupati.

Prema iskazima dvoje navedenih, potvrđeno je i ranije navedeno u ovom radu. Kasumagić-Fočo i Latić su potvrdili da je štampa napadala uhapšene, obično ne dodirujući konkretne navode optužbe, da je većina naslova bila ili senzacionalistička ili beletristička. Potvrdili su i da se riječima “nacionalizam, terorizam, mržnja“ i slično nastojala u javnosti kreirati negativna slika o muslimanskim intelektualcima, te im donijeti presudu prije presude.

10. Završna razmatranja

Sarajevski proces 1983. godine historijski je događaj koji je obuhvatio nekoliko stotina lica širom zemlje, a ključni akteri ovog procesa bili su intelektualci, njih 13, koji su i osuđeni: Alija Izetbegović, Omer Behmen, Hasan Čengić, Ismet Kasumagić, Edhem Bičakčić, Husein Živalj, Rušid Prguda, Salih Behmen, Mustafa Spahić, Džemaludin Latić, Melika Salihbegović, Derviš Đurđević i Đula Bičakčić.

Osuđeni su zbog „udruživanje radi rušenja ustavnog poretka“, te zbog „verbalnog delikta“.

Od dana njihovog hapšenja, pa do donošenja presude, mediji su kontinuirano pisali o toku procesa, te akterima istog. Medijske napise obilježilo je nazivanje prvo optuženih (prije same presude) „nacionalistima“, te optužbe da imaju namjeru „islamizirati Muslimane i napraviti etnički čistu Bosnu“.

Iznošenjem nepotvrđenih optužbi i nazivanjem optuženih nacionalistima, prije same presude, mediji su utjecali na kreiranje javnog mišljenja o akterima ovog procesa.

Nakon istraživanja i analize u okvirima teme ovograda, došlo se do zaključka i da je vršena propaganda, da je u šemi propagandnog komuniciranja vlast bila kreator propagandnih poruka, koje su se preko medija plasirale u javnost, a kako bi izazvale poželjne stavove i mišljenja javnosti.

Vlast je u službu procesa uključila sve segmente društva. U doba samog procesa mediji su zastupali sistem, ne ostavljajući prostora optuženicima da na teške optužbe odgovore punom snagom argumenta.

Mediji jačaju i ruše naša stajališta, djeluju na naše emocije, mogu nas potaknuti na neko djelovanje, utječu na formiranje stavova pojedinca i njegova identiteta, djeluju na naše stajalište o nekome pitanju. U konkretnom primjeru, djelovali su na emocije, potaknuli na djelovanje i utjecali su na formiranje stavova o pitanju Sarajevskog procesa.

Etička načela novinarstva, te pravo javnosti da bude upoznata s obje strane priče te da sama donese zaključak u ovom slučaju nisu zadovoljeni, te je profesionalno novinarstvo, zbog manjka progresivnih medijskih politika, bilo na niskom nivou.

Uvidom u literaturu i novinske članke iz navedenog perioda, nastojala se osvijetliti tema „Sarajevski proces i mediji: Utjecaj na javnost i propaganda“. Hipoteza ovog rada bila je „Mediji su svojim izvještavanjem o „Sarajevskom procesu“ utjecali na javnost i vršili

propagandu“. Za dokazivanje ove hipoteze konsultovana je komunikološka, ali i historijska literatura, koja govori o Sarajevskom procesu, te su u arhivu Udruženja građana „Mladi muslimani“ pronađeni novinski članci koji su napisani u periodu i o temi koja je navedena. Iz pronađenih članaka izdvojeni su određeni kako bi se kroz njih prikazalo na koji način su mediji zaista izvještavali. Također, obavljani su intervjui sa dva aktera dešavanja oko Sarajevskog procesa, kojima ja također postavljeno pitanje jesu li mediji utjecali na javnost i vršili propagandu.

Nakon istraživanja i analize, zaključak je da su mediji kreirali sadržaje koji su trebali utjecati na kreiranje stavova i mišljenja o procesu i njegovim akterima, što se i desilo, jer kako su naveli i svjedoci ovog događaja, javnost se drugačije odnosila prema osuđenim i porodicama, te su na taj način trpjeli posljedice medijskog izvještavanja.

Dakle, hipoteza da su mediji izvještavanjem o Sarajevskom procesu utjecali na javnost i vršili propagandu je potvrđena.

Nada je da će saznanja do kojih se došlo izradom ovog rada poslužiti kao smjernica za buduća istraživanja ove tematike.

Literatura:

- Behmen, O. (2006). Na dnu dna. Udruženje mladi muslimani. Sarajevo.
- Behmen, S. (2008). Islamski odgovori. Mladi muslimani. Sarajevo.
- Bernays, E. (2013). Kristaliziranje javnog mišljenja. Visoka škola Kairos. Zagreb.
- Bernays, E. (2014). Stvaranje javnog mnijenja. Ammonite. Beograd.
- Chomsky N., Herman, E. (2002). Manufacturing Consent: the Political Economy of the Mass Media. Pantheon Books. New York.
- Chomsky, N. (2002.) Mediji, propaganda i sistem. Zagreb.
- Danilović, R. (2006). Sarajevski proces. Bosanska riječ. Tuzla.
- Izetbegović, A. (2020). Moj bijeg u slobodu. Muzej Alija Izetbegović. Sarajevo.
- Izetbegović, A. (2020). Sjećanja. Muzej Alija Izetbegović. Sarajevo.
- Jurčić, D. (2017). Teorijske postavke o medijima – definicije, funkcije i utjecaj. Sveučilište u Mostaru. Mostar.
- Koković, D. (2003). Uvod u političku komunikaciju. Fakultet političkih znanosti. Zagreb.
- Lamza – Posavec, V. (1995). Javno mnijenje. Zagreb.
- Lavić, S. (2014). Leksikon socioloških pojmova. Fakultet političkih nauka. Sarajevo.
- Lippman, W. (1995). Javno mnijenje. Naprijed. Zagreb.
- Loyd, J. (2008). Šta mediji rade našoj politici. Samizdat B92. Beograd.
- Marković M. (1961.) Dijalektička teorija značenja. Beograd.
- Muslimović F., Spahić M. (2021). Robije Alije Izetbegovića. Fondacija Alija Izetbegović. Sarajevo
- Nuhanović, A. (1998.) Fenomen javnosti. Promocult. Sarajevo.
- Nuhanović, A. (2010). Demokratija, mediji, javnost. Promocult. Sarajevo.
- Prguda, A. (1990). Sarajevski proces. Abid Prguda. Sarajevo.

Rondić, A. (2014). Medijski nastup(ati) – Smjernice za rad s medijima. Friedrich-Ebert-Stiftung. Sarajevo.

Šutalo, V. (2017). Odnosi s javnošću. Visoka poslovna škola. Zagreb.

Trhulj, S. (1992). Mladi muslimani. Globus nakladni zavod. Zagreb.

Tucaković, Š. (2004). Leksikon mass-medija. Prosperitet. Sarajevo.

Vreg, F. (1991). Demokratsko komuniciranje. Fakultet političkih nauka. Sarajevo.